

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: Психологічні особливості дитини з неповної сім'ї

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0530-з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Пан Анастасія Володимирівна
Керівник: д.психол.н., професор кафедри
психології Спіцина Л.В.
Рецензент: викладач Томченко М.В.

Запоріжжя

2021

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 98 с., 4 таблиці, 2 малюнки, 72 джерела, 2 додатки.

Об'єкт дослідження: неповна сім'я.

Предмет дослідження: психологічні особливості дитини з неповної сім'ї.

Мета дослідження – визначити специфіку та проблеми неповних сімей, дослідити психологічні особливості дитини, яка проживає у неповній родині розробити рекомендації щодо психологічного супроводу дітей з неповних сімей.

Гіпотеза: відсутність одного з батьків негативно впливає на психічний розвиток дитини: зумовлює зростання рівня тривожності та агресивності, а також зниження самооцінка дитини з неповної родини.

Методи дослідження:

- теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних досліджень;
- емпіричні: спостереження, анкетування, тестування.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає у тому, що: визначено комплекс основних психологічних особливостей та проблем неповних сімей; проведено аналіз основних психологічних особливостей сучасних неповних сімей; конкретизовано концепти про роль соціально-психологічної структури сім'ї у психологічному та емоційному розвитку особистості дитини.

НЕПОВНА СІМ'Я, ПОВНА СІМ'Я, ВАЖКОВИХОВУВАНІСТЬ, ВАЖКІ ДІТИ, ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКІ ВІДНОСИНИ, ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи психологічних особливостей дітей з неповної родини	11
1.1. Дослідження проблематики неповної сім'ї	11
1.2. Неповна сім'я та її роль у формуванні психологічних особливостей дітей, що у ній проживають.....	26
1.3. Психологічні характеристики та типові проблеми неповних сімей.....	40
1.4. Особливості психічного розвитку дитини у неповній сім'ї.....	56
РОЗДІЛ 2. Експериментальне дослідження психологічних особливостей дітей із неповних сімей.....	66
2.1. Організація та діагностичний інструментарій дослідження психологічних особливостей дітей з неповної родини.....	66
2.2. Аналіз результатів дослідження	72
2.3. Особливості психологічного супроводу дітей з неповних сімей.....	83
ВИСНОВКИ.....	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	91
ДОДАТКИ	98

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність проблематики неповної сім'ї полягає в тому, що на розвиток дитини та становлення її як особистості, мають дуже вагомий вплив соціально-побутові умови та психологічно-моральний стан того з батьків, який виховує дитину. Саме в неповній родині найбільше виражено спостерігається вплив особистості одного з батьків на становлення дитини, як майбутньої чарунки суспільства.

В умовах становлення української державності надзвичайно актуальною є проблема формування особистості дитини, її соціалізації, що зумовлено пошуком оптимальних шляхів підготовки дитини до самостійного життя. На сьогодні в Україні спостерігаються негативні тенденції в усіх сферах життєдіяльності людини: високий рівень безробіття, деградація моральних цінностей, соціальна дезадаптація, низька правова захищеність дітей та їх сімей, що призводить до низького рівня соціальної адаптації неповних родин.

З огляду на те, що сім'я – основний осередок виховання та формування особистості дитини неможливо не враховувати її специфічні соціальні обставини. За останні роки спостерігається тенденція до зростання розлучень, позашлюбних народжень, смертності населення, що збільшує кількість неповних сімей.

За даними Державної служби статистики України протягом 2017 календарного року було зареєстровано 249 522 шлюби. В той же час зареєстровано 128 734 факти розлучень та зареєстровано 363 987 фактів народження дітей, з яких 74 779 факти народження дитини в неповній родині. З огляду на статистичні відомості ми бачимо, що в 2014 році було зареєстровано 294 962 шлюбів та з них 130 673 розлучень, та 98 298 фактів народження дітей, із яких 46 502 факти народження дитини в неповній

родині [22]. За таких умов ми бачимо, що протягом трьох останніх років спостерігається зменшення кількості зареєстрованих шлюбів та збільшення кількості розлучень, що в свою чергу призводить до збільшення кількості неповних сімей залишених без одного з батьків. Всі ці чинники негативно впливають на свідомість дитини та її становлення як особистості в майбутньому, оскільки становлення особистості це складний і тривалий процес, що характеризує перебіг її психічного розвитку. Воно відбувається під безпосереднім впливом з боку оточуючих, які виховують дитину та займаються її навчанням. Знання особливостей психосоціальної сфери дітей необхідне для організації цілеспрямованого виховання та вибору адекватних способів спілкування і впливу, а також для надання необхідної допомоги при наявності вікових проблем.

Проблема формування гармонійних відносин дошкільників з оточуючими привертає до себе увагу різних фахівців: психологів, соціальних педагогів, медичних працівників. Але не менш важливе значення у її вирішенні належить тим, хто приймає в житті дітей безпосередню участь і має з ними щоденний контакт – батькам.

Регресивні трансформації української родини призвели до поступового зниження традиційних для неї цінностей любові, як фундаментальної основи побудови гармонійних подружніх та батьківських взаємин, взаємоповаги і взаємодопомоги, пошани до старших. Натомість спостерігається знецінення сім'ї і шлюбу як соціальних інституцій, духовне збіднення сімейних стосунків.

Дітям, які виховуються у неповних сім'ях, порівняно з дітьми з повних сімей притаманний підвищений рівень тривожності, агресивності, емоційне відчуження від одного з батьків, який перебуває за межами родини, нижчий рівень емоційного благополуччя у сім'ї, занижена особистісна самооцінка та проблеми у дитячо-батьківських відносинах.

За таких умов визначення психологічних особливостей дітей саме з неповних сімей є актуальною проблемою. Водночас, у сучасній психолого-педагогічній літературі недостатньо методичних розробок, які б допомогли практичному психологу професійно й ефективно будувати комплексну психологічну роботу з формування гармонійних відносин дошкільників з оточуючими.

На сьогодні в наукових дослідженнях недостатньо уваги ще приділяється питанню визначення психологічних особливостей дітей з неповних сімей. Актуальність проблеми, її недостатня теоретична розробленість, потреби практики обумовили вибір нами теми дослідження: «Психологічні особливості дітей з неповних сімей».

Об'єкт дослідження: функціонально неповна сім'я.

Предмет дослідження: психологічні особливості дитини з неповної сім'ї.

Мета дослідження – визначити специфіку та проблеми функціонально неповних сімей, дослідити психологічні особливості дитини, яка проживає у неповній родині та розробити рекомендації щодо психологічного супроводу дітей з неповних сімей.

Гіпотеза: даної роботи полягає в тому, що відсутність одного з батьків негативно впливає на психічний розвиток дитини: зумовлює зростання рівня тривожності та агресивності, а також зниження самооцінка дитини з неповної родини.

Методи дослідження. Відповідно до визначеної мети, гіпотези, сформульованих завдань, було використано комплекс методів дослідження:

- *теоретичні* – теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел;
- *емпіричні* – спостереження, анкетування (анкета для батьків «Критерії агресивності у дитини» Г.П Лаврентьєва, Т.М. Титаренко) психодіагностика (методика «Драбинка»,

В.Г. Щур; методика «Будинок. Дерево. Людина» Є.С. Романової, О.Ф. Потьомкіної), математичні методи обробки даних.

Враховуючи мету і гіпотезу дослідження, були сформульовані наступні **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень у галузі психології сім'ї, а також підходів до надання психологічної допомоги сім'ї

2. Виявити основні психологічні особливості неповної сім'ї, розвитку особистості дитини в ній;

3. Провести дослідження психологічних особливостей дитини з неповної сім'ї;

4. На основі результатів теоретичної та емпіричної складових дослідження розробити рекомендації щодо психологічного супроводу дітей з неповних сімей.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає у тому, що: визначено комплекс основних психологічних особливостей та проблем неповних сімей; проведено аналіз основних психологічних особливостей сучасних неповних сімей; конкретизовано концепти про роль соціально-психологічної структури сім'ї у психологічному та емоційному розвитку особистості дитини.

Практичне значення роботи визначається тим, що на основі отриманих теоретичних та емпіричних результатів досліджень розроблено рекомендації, рекомендації щодо психологічного супроводу дітей з неповних сімей, орієнтовані на профілактику деструктивних тенденцій в дитячо-батьківських відносинах у неповних сім'ях. Матеріали роботи можуть бути використані як практичний інструментарій у подальших дослідженнях з

даної проблематики та для роботи практичних психологів у закладах дошкільної освіти.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувались методами, які відповідають меті та завданням магістерської роботи.

Організація дослідження: дослідження проводилось у 2018 році в м. Запоріжжі на базі дошкільного навчального закладу (ясел-садка) комбінованого типу №121 «Космос» Запорізької міської ради Запорізької області. Всього у дослідженні приймало участь дванадцять дітей віком 6-ти та 7-ми років із неповних сімей та їх батьки (батько/мати – 12 чоловік) та одинадцять дітей віком від 6-ти до 7-ми років із повних родин та їх батьки (батько/мати – 11 чоловік).

Досліджуванні є вихованцями старших груп дошкільного віку ДНЗ та були поділені на дві групи. До експериментальної групи входили діти із неповних родин, а до контрольної групи входили діти із повних родин.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ З НЕПОВНОЇ РОДИНИ

1.1. Дослідження проблематики неповної сім'ї

Особливості соціально-економічної ситуації в Україні створюють нові складні проблеми у сфері сімейних відносин, що вимагає дослідження у цій галузі, розробки практичних аспектів психологічного супроводу сімейного життя, допомоги проблемним сім'ям. Дослідження проблематики неповної сім'ї є актуальним, адже перспективи духовного та соціально-економічного прогресу нації, розвиток демократії і громадянського суспільства в Україні безпосередньо залежить від психологічної атмосфери сім'ї, цілісності внутрішніх взаємин сім'ї.

Звернемося до історичної ретроспективи дослідження сімейної проблематики. Проблеми психологічного характеру у період з V тис. до р. х. до I ст. н.е. вирішували священнослужителі, які неухильно керувались жорсткими релігійними приписами щодо сімейних взаємин. Європейські мислителі доби середньовіччя також тлумачили феноменологію сім'ї на основі відповідних християнських канонів і догм. В епоху Відродження та Реформації (XIV – XVI ст. ст.) починається поступовий перехід від таких загальних релігійно - настановних трактувань до визначення конкретних психологічних проблем сім'ї та пошуку підходів до їх вирішення. У XX ст.

утворилась відносно потужна система психологічної допомоги сім'ї, яка у розвинених країнах активно функціонує і прогресує.

Соціальне життя динамічне, тому проблема виховання дітей в умовах неповної сім'ї потребує постійної уваги, пошуку, праці, удосконалення суспільних відносин. Вивчення впливу відносин у неповних сім'ях на психологічні особливості розвитку дітей є актуальною темою сьогодення. Адже кількість таких сімей щороку збільшується, що є причиною підвищення дитячої злочинності, соціального сирітства, підліткового суїциду та порушення психоемоційного розвитку дитини.

Представники усіх потужних напрямів сучасної психології досліджують проблематику сім'ї з метою гармонізації сімейних взаємин, створення оптимальних умов соціалізації особистості, забезпечення належного рівня психологічного консультування та психотерапії сім'ї.

Для сучасного суспільства проблема сім'ї як першого виховного інституту має першорядне значення, тому що від її стану залежить відтворення населення, збереження, створення і передача культури та досвіду молодшому поколінню. Виховний вплив батьків на дитину дуже стійкий і залишається на все життя. Сьогодні сім'я і сімейне виховання переживають суттєві труднощі з таких причин: відбувається розшарування сімей за матеріальними статками; зростає кількість розлучень; позашлюбних дітей; руйнується традиційна структура сім'ї; змінюються загальноприйняті норми поведінки, характер подружніх стосунків, взаємовідносин між батьками та дітьми.

Останнім часом зростає число неповних сімей, що виникають внаслідок розлучення, смерті одного з батьків або у випадку, коли незаміжня жінка (чоловік) виховує дитину сама. За статистичними даними, сьогодні кожна третя дитина виховується у неповній сім'ї. Вивчення виховних можливостей сучасної сім'ї, а також батьківського виховання в умовах неповної сім'ї, збереження психічного та морального здоров'я дитини є

досить актуальним. У неповній сім'ї спостерігається таке явище, як фемінізація (переважання жіночого впливу), і рідко – переважання чоловічого впливу (маскулінізація).

Науковцями Інституту проблем виховання розкриті основні тенденції, які прямо пов'язані зі структурними змінами сучасної сім'ї та зумовлюють характер виховних впливів:

1. Збільшення одно дитних сімей зумовлює концентрацію уваги на дитині. Наукові дослідження (У. Тоумен, Р. Ригардсон, А. Адлер) свідчать, що єдина дитина – це найбільш складний варіант сімейного виховання, подружньої гармонії.

2. Причинами розлучень, як правило, є матеріальні проблеми (39 %), подружня зрада (33 %), пияцтво. Дані сім'ї формують у дітей руйнівні тенденції, які мотивують деструктивні форми поведінки. Виховання у неповних сім'ях, де присутні співмешканці, часто характеризується самоусуненням нерідного батька (матері) від відповідальності за розвиток дитини, ставленням до неї як до такої, що заважає нормально жити. Закономірно це викликає у дитини почуття дискомфорту, агресії, відчуження і закріплення неправильної моделі сімейного життя. За узагальненими даними вчених, діти-правопорушники із неповних сімей останнім часом складають близько 47 %, які вживають алкоголь, наркотики, психотропні речовини, мають проблеми з психіко-статевою ідентифікацією, ведуть аморальний спосіб життя.

3. Зростає кількість незареєстрованих шлюбів (так званих цивільних), які трактуються співмешканцями по-різному: жінки вважають себе заміжніми, а чоловіки розглядають його як тренінг і апробацію майбутнього сімейного життя. У даному шлюбі розповсюджена материнська форма виховання і, як правило, відсутнє почуття відповідальності батьківства. Дитина ж не сприймає типові сімейні ролі, у неї формується деформоване розуміння сім'ї.

4. Близько 22 % української молоді працюють за кордоном, спостерігається тенденція від'їзду за кордон цілими сім'ями [22]. Проте більша частина молодих батьків залишає своїх дітей вдома на бабусю і дідуся, близьких родичів, інколи просто знайомих. Від такого життя сім'ї часто руйнуються і діти залишаються напризволяще, поза батьківською увагою. Явище виховання дітей у розлученій сім'ї нині є помітним і характерним для багатьох країн. Тенденція ставити свої особисті інтереси, свободу кожного з подружжя вище сім'ї, власних дітей, стає очевидною з набуттям людиною більшої соціально-економічної і духовної незалежності, породжує черствість, егоїзм до інших людей і навіть до рідних дітей.

Є думка вчених про те, що дитина ототожнює себе з тим, ким вона захоплюється і дорожить, а тому свідомо чи несвідомо наслідує манери, звички, стиль спілкування і поведінки. У процесі сімейної соціалізації проходить формування співпричетності дитини до внутрішнього світу своїх батьків, у дитини в процесі виховання формуються почуття симпатії, яке можна охарактеризувати як бажання узгоджувати свій емоційний стан зі станом інших людей. Виховний вплив сім'ї залежить також від ставлення батьків до своєї дитини. Повага і єдність вимог батьків до дитини, вміння погоджувати виховні рішення та виконувати їх є показником високого рівня батьківського впливу на дітей.

Найкращі людські якості – щирість, співпереживання, взаємодопомога, ніжність, увага до почуттів іншої людини – формуються під впливом батьківської любові та розумної вимогливості.

Науковцями доведено закономірний зв'язок між моральною вихованістю дітей та характером взаємовідносин між батьками. Усім членам родини потрібно усвідомити негативні наслідки збереження порушених сімейних відносин, але батькам треба усвідомити, що, незалежно від їх стосунків, розлучення для дитини є сильним потрясінням, наслідки якого проявляться обов'язково.

Провідний науковий співробітник Інституту проблем виховання В.Г. Постовий, проаналізувавши досвід виховання в розлучених сім'ях, виділяє такі фактори створення оптимальних педагогічних взаємовідносин:

1. Передача досвіду батьків дітям, їх соціалізація, зміцнення сімейного колективу в нових умовах, створення довірливих взаємовідносин.

2. Особистий приклад батьків, залучення дітей до ведення домашнього господарства, розумне використання домашнього бюджету, взаємоповага, взаємодопомога, виховання бережливого ставлення до речей, вшанування сімейних традицій.

3. Розумне поєднання любові та вимогливості до дитини, недопустимість конфліктів між матір'ю та батьком у поглядах на виховання дітей.

4. Створення у дітей уявлення про батька і матір як про людину зі своїми позитивними і негативними рисами, спілкування дитини з родичами батька і матері, за умови, що вони не підбурюватимуть дитину проти матері чи батька.

5. Забезпечення колишнім подружжям єдності виховних вимог до дитини, підкріплення зусиль основного вихователя (матері чи батька), прояв такту і терпіння з обох сторін.

6. Підвищення рівня психолого-педагогічних знань і педагогічної культури батьків, формування необхідних умов і навичок виховання дітей.

Вчені зазначають, що існує два види ситуацій під час розлучення. Коли взаємне почуття уже відсутнє, то людьми керує розум, але в більшості випадків цього не буває. Найбільш простою є ситуація, коли розлучення батьків проходить у період раннього дитячого віку. Проте і мала дитина відчуває важку обстановку в сім'ї, бо її то відштовхують, то проявляють занадто багато ніжності. Затягування процесу розлучення і в малих дітей веде до психо-нервового зриву, тобто він має пройти якомога спокійніше і швидше. Більш спокійним повинен бути процес розлучення у подружжя, яке

має дітей підліткового віку. Якщо мотивом розлучення було пияцтво одного з батьків, постійні конфлікти, то дитина розуміє це і сама прагне періоду сімейного затишку. Якщо ж конфлікти від дитини приховуються, то вона не знає істинної причини розлучення і це негативно впливає на неї. Дитина починає гірше вчитися, стає замкнутою, дуже вразливою, віддаляється від матері (батька), стає членом небажаних компаній. Тому обов'язково треба, щоб підліток знав, що відбувається в його сім'ї. Якщо стосунки батьків до розлучення були дуже складними, то дуже важливо, щоб у процесі розлучення все для неї прояснилося. Про це може розповісти людина, якій дитина довіряє і яку любить. Дуже небажано, щоб про це розповів хтось сторонній і, можливо, з недобрими намірами. Тому зрозуміло, що напівправа і замовчування для дитини є дуже шкідливими.

Вчені виділяють три основні умови, які мають позитивний виховний вплив на дитину, яка живе з матір'ю (батьком) після розлучення:

- батьки домовляються, як будуть спілкуватися і впливати на виховання дитини, відвідувати школу, розв'язувати проблеми, пов'язані з хворобою дитини, її відпочинком під час літніх канікул;

- після розлучення батьків підтримуються взаємовідносини у дитини з батьком (матір'ю), дідусем, бабусею, іншими родичами;

- батьки мають домовитися про вирішення проблеми, яка раптово виникла, і вносить відповідні зміни у їхнє спілкування з дитиною.

Згідно з науковими дослідженнями американського психолога Е. Еріксона, у дитини до 7 років має сформуватись почуття довіри до навколишнього світу, інакше це відобразиться в майбутньому в таких формах, як недовіра, замкнутість, тривожність. У дитини має сформуватись почуття власної автономії та цінності або протилежне їм почуття сорому та сумніву, за кластися почуття відповідальності, поваги до порядку і дисципліни, бажання працювати. Саме в цей період потрібно вчити дитину жити серед людей, давати їм радість любити своїх рідних і все, що оточує.

Важливим є формування у дитини компетентності і ефективної дії, інакше може виникнути почуття неповноцінності, невміння вирішувати конкретні справи, а саме: добре навчатися, допомагати старшим тощо. Недоброзичливість або неувага з боку батька (матері), який проживає окремо, викликає несвідому ворожість у дітей. Якщо цю агресію дитина спрямує на саму себе, то це виявляється через низьку самооцінку, почуття вини, тривожності. Великою помилкою у вихованні є надмірна опіка і контроль над дитиною, в результаті чого можна її виростити абсолютно непристосовану до життя, безініціативну, нерішучу. Часто самотні матері все спілкування з дітьми будують на навіюванні їм почуття вдячності, створенні культу самопожертви, забуваючи, що не можна вимагати від дитини подяки за появу на світ, за турботу і любов, що є природним.

Напівсирітські сім'ї займають 30 % від загальної кількості всіх сімей, є менш дослідженими [22]. Діти з таких сімей є дуже травмованими, оскільки втратили батька чи матір, з якими ніколи не зможуть зустрітися, а це великий стрес. Дорослі члени родини мають розповідати дитині все найкраще про померлого, і це сприяє збереженню теплих взаємин між усіма родичами, що є важливою виховною основою. Психологічний стан напівсирітської сім'ї залежить від поведінки овдової матері (батька) з дітьми. Прояви затяжного трауру формують у підлітків схильність до депресивності, що є небажаним. Психіка підлітка є нестійкою, тому втрата рідної людини може проявитися в регресії, усамітненні, небажанні спілкуватися, нездатності висловити потребу в підтримці. Для того щоб допомогти дитині вийти зі стану депресії, всі члени родини мають сприяти налагодженню найтісніших зв'язків з нею, зайняти активну позицію у вихованні.

На сучасному етапі статистика засвідчує зростання кількості позашлюбних народжень, які складають близько 50 % від загальної кількості народжень [22]. Збільшення позашлюбних сімей пояснюється лояльним ставленням громадськості до такого явища. Закономірним є те, що виховання

дитини є однобічним, материнським, і великим дефіцитом у формуванні особистості стає вплив батька, що є природним.

Коли дитина залишається без батьківського піклування, сам зі своїми проблемами, це може спровокувати зростання тривожності, незахищеності, страху, а в результаті – погіршення здоров'я і навіть втрата бажання жити.

Найменш дослідженою є батьківська неповна сім'я, хоч статистичні дані переконують, що неповних сімей, у яких вихованням дітей займаються чоловіки-одинаки, близько 1 % від загальної кількості сімей. Такі сім'ї останнім часом мають підсилену увагу з боку засобів масової інформації, але їх проблеми залишаються мало вивченими.

Серед українських вчених психологічну проблематику сім'ї глибоко досліджували: О.Балакірева, В.Бочарова, О.Бондарчук, М. Голубенко, Т.Гончаренко, І.Гребеннікова, В.Заслуженюк, Л.Карамушка, З.Кісарчук, Т.Кравченко, О.Ліщинська, О.Максимович, Р.Овчарова, О.Петрунько, Л.Повалій, В.Постовий, В.Семиченко, С.Собкова, Т.Титаренко, Г.Федоришин, О. Федоренко та Д.Федоренко та ін. Розробки проблематики сім'ї вітчизняними вченими здебільшого базуються на досягненнях зарубіжних дослідників сімейних відносин і на порівняльному аналізі багатих сімейних традицій українського народу.

Основні теоретико-методологічні напрямки з питань дослідження неповної сім'ї розкрито в працях відомих вчених, зокрема, А.Макаренка, В.Сухомлинського, К.Ушинського, М.Стельмаховича. Деяким проблемам життєдіяльності неповної сім'ї присвячені праці Ю.Вавілова, А.Демидова (загальні проблеми виховання дітей у розлученій сім'ї); В.Костіва (вплив неповної сім'ї на моральне виховання підлітків); Т. Лютової (дефіцит спілкування дорослих з дітьми із неповних сімей); О. Максимович (соціально педагогічні проблеми).

Проблема дитячо-батьківських стосунків знаходиться у центрі уваги дослідників, які підкреслюють, що розвиток особистості зумовлений

ставленням до неї з боку батьків. Крім цього, у працях дослідників переконливо показана залежність психічного розвитку та формування особистості дитини від батьківського ставлення до неї, стилю виховання, батьківської позицій, стратегій і стилів сімейної комунікації та взаємодії.

Вагомий внесок у розвиток теорії та практики сімейного виховання здійснив відомий педагог радянського періоду А.С.Макаренко, якого вважають одним із засновників сімейної педагогіки. На його думку, необхідними умовами правильного виховання дітей є «повна сім'я» як виховний колектив; гарні взаємини між батьком і матір'ю, приклад батьків для дітей у всьому, правильні стосунки між батьками і дітьми, чіткий і строгий режим життя, правильно організована трудова діяльність членів сім'ї. Йому вдалося розв'язати актуальну для того часу проблему «дефіциту» підручника для батьків за допомогою написання «Книги для батьків». На початку своєї діяльності (в середині 20-х рр. ХХ ст.) А.С.Макаренко був прихильником дитячих будинків, проте пізніше сім'я стала основним об'єктом вивчення і дослідження у працях педагога, зокрема у «Книзі для батьків», «Лекціях про виховання дітей».

Вчений торкнувся цілої низки проблем сімейного виховання: сім'я як незмінний обов'язковий фактор всебічного виховання дитини, умови виховання, структура сім'ї і її виховне значення, роль батька і матері у вихованні, види авторитету батьків, взаємозв'язок школи і сім'ї. На думку А.С.Макаренка, структура сім'ї, її устрій інколи відіграють вирішальне значення у житті дитини, оскільки сім'я без батька найбільше завдає шкоди дітям. За словами А.С. Макаренка, раніше постать батька була обтяжена владою і обов'язком, тому у відповідь своїй епосі педагог розглядав сім'ю як суспільно виховний колектив, в якому кожен є його рівноправним учасником та вважав батька лише старшим відповідальним членом цього колективу, де батьківська влада підпорядковується громадській, а його обов'язок – це, перш за все, зобов'язання перед суспільством.

Основою доброзичливого клімату в сім'ї є, за А.С.Макаренком, ставлення батька до матері й навпаки, відношення батьків до дітей, оскільки навчити виховувати можна лише в практиці, на прикладі. Цінність думок і порад з питань сімейного виховання видатного педагога не втрачають своєї актуальності до сих пір, зокрема такі міркування Антона Семеновича: «Правильне виховання – це наша щаслива старість, погане виховання – це наше майбутнє горе, це наші сльози, наша провина перед іншими людьми, перед усією країною» [44, с. 255].

Окреслені видатним вченим шляхи вдосконалення сімейних відносин, глибина розкриття проблемних питань взаємовідносин у різних типах неповних сімей значно випередили епоху, в якій творив науковець. Він зумів побачити майбутнє сім'ї, значущість побудови нормальних взаємовідносин для кожного її члена, реальним чином торкнувся проблем, які є актуальними й нині.

Він здійснив цілісний підхід щодо питання функціонування такого складного типу сім'ї, як неповна. Зауважимо на тому, що у 60-х роках ХХ ст. В. Сухомлинський найповніше розглянув питання усвідомленого батьківства, зокрема у своїй «Батьківській педагогіці».

Великий вчений постійно цікавився проблемами сімейного виховання, умовами і особливостями виховання дітей у різних сім'ях, вивчав позитивний досвід, підмічав найістотніші і найбільш типові вади та недоліки сімейного виховання, шукав причини цих недоліків як науковець, він проводив системну виховну і освітню роботу з батьками, дорослими, навчав їх мистецтва сімейного і громадського виховання, гостро критикував неучтво, примітивізм.

В.Сухомлинський розпочав свою педагогічну діяльність у період сталінської політики насилля. У перші роки роботи в школі педагог зіткнувся з проблемою безпритульності та сирітства. Ця проблема особливо загострилася в повоєнний період Радянського Союзу. У перший рік

керівництва Павлиською середньою школою В.Сухомлинським навчальний заклад відвідувало 423 учні. Більша частина дітей, зазначав педагог були знедоленими.

В.Сухомлинський у педагогічній практиці дітей які потребували забезпечення особливих потреб називав важкими дітьми. До категорії важких дітей В.Сухомлинський відносив і важковиховуваних дітей які потребували на його думку не виховання а перевиховання. До типових відхилень у поведінці важковиховуваних дітей В.Сухомлинський відносив цинізм, озлобленість, агресивність, лінощі, недисциплінованість, упертість, егоїзм.

Виявляються вони у формі проступків конфліктів з іншими дітьми, вчителями і батьками, безвідповідальному ставленні до навчання, ігноруванні вимог дорослих. Причинами «важковиховуваності» на думку вченого є наслідки фізичної або психічної недуги, несприятливі впливи середовища, в якому зростала дитина, та невмілі виховні впливи дорослого, які нехтують індивідуальністю дитини.

Особливу групу «важковиховуваних» дітей, у практичній діяльності В.Сухомлинського, становили діти з певними соціально-психологічними проблемами, сироти, соціальні сироти, діти з неповних та проблемних сімей, малоздібні діти.

Говорячи про сімейне благополуччя, В. Сухомлинський зазначав, що в такій сім'ї батько та мати живуть у злагоді, між ними панують тонкі відносини в почуттях, взаємна повага, розуміння найтонших відтінків настрою один одного.

При таких взаємостосунках між батьками, в дитини утверджується віра в людську красу, душевний спокій, рівновагу. Благополучна сім'я міцна своїми внутрішніми зв'язками, високим рівнем координації. У такій сім'ї чільне місце посідають взаєморозуміння, повага, позитивна моральна атмосфера, спільність поглядів на більшість сфер духовного життя, взаємна

довіра, доброта, чуйність, раціональні способи вирішення всіх сімейних проблем, розуміння завдань сімейного виховання як батьком, так і матір'ю.

Така сім'я позитивно впливає на формування особистості дитини, яка допомагає дитині відчувати себе рівноправним членом сімейного колективу, де її люблять; вона має свої права й обов'язки; до її потреб відносяться з розумінням.

Благополучна сім'я є запорукою душевного комфорту дитини. У нормальній сімейній обстановці дитина виростає доброзичливою, гуманною, здатною до співчуття, спокійною, оптимістичною, добрим товаришем, з почуттям гумору, має тверді етичні правила. Отже, для нормального розвитку дитини потрібна щаслива, повноцінна сім'я, де щасливі між собою батьки, батьки та діти.

А діяльність неблагополучної сім'ї є причиною появи «важковиховуваних дітей». Синонімічними поняттями є «важкі діти», «педагогічно занедбані» та це не змінює сутності даного явища.

Педагогічний словник тлумачить «важковиховуваність» як «свідомий або несвідомий супротив дитини цілеспрямованому педагогічному впливу, викликаний найрізноманітнішими причинами, включаючи педагогічні прорахунки вихователів, батьків, дефекти психічного та соціального розвитку, особливості характеру, інші особистісні характеристики учнів, вихованців, що ускладнюють соціальну адаптацію, засвоєння навчальних предметів і соціальних ролей».

Причини виникнення даного явища коріняться вже у періоді дошкільного дитинства. Видатний український вчений В.Сухомлинський наголошував: «Важкою дитина стає саме в цьому віці - від року до семи-восьми років». Саме в цей період закладається фундамент особистості - формуються основні мотиваційні, інструментальні та стильові риси, первинні етичні поняття та категорії, здатність бачити прекрасне навколо себе. У

свідомості дитини виникає розуміння власних можливостей та свого місця в системі суспільних відносин.

Дитина поступово входить у суспільне середовище, формується як особистість, яка постійно розвивається. Перетворення людського індивіда на особистість відбувається у процесі соціалізації, яка є процесом входження дитини в соціальне середовище, що включає в себе засвоєння мови, норм і правил поведінки, моральних цінностей. І якщо в цей відповідальний і значущий період дитиною не займаються й не приділяють їй достатньої уваги, виникають затримка та негармонійність розвитку, неуспішність і непродуктивність діяльності, порушення у процесах самовизначення, реалізації особистісного потенціалу, психологічна вразливість дитини. Наслідком недостатнього засвоєння позитивного соціального досвіду стає «важковихованість».

Костянтин Ушинський - один з видатних діячів освіти й педагогічної науки другої половини XIX століття, який є основоположником педагогічної науки в Росії і засновник народної школи. Першим, хто збагнув силу і велич народної педагогіки, сказав про неї своє авторитетне слово, зробив її вінцем своєї педагогічної теорії та поставив народну педагогіку на п'єдестал, був вітчизняний педагог К.Д. Ушинський. Великий педагог усе життя присвятив справі освіти народу, вихованню дітей. Батьки виводять дитину у світ і допомагають їй пристосуватися у житті.

Такий видатний український вчений, як Костянтин Ушинський, теж велику роль надавав вихованню дітей. Він створив праці, до яких ми не одноразово звертаємося й досі. Він детально описує, яким має бути виховання, які мають бути вихователі, чого не можна робити по відношенню до дітей. Костянтин Ушинський був впевнений в тому, що саме у сім'ї починається виховання, що сім'я є першим кроком у вихованні дитини.

Науково-педагогічний доробки Костянтина Дмитровича протягом багатьох років не втрачають своєї актуальності. На його ідеях зросли і

зможніли українські вчені, зокрема Х.Д. Алчевська, Г.Г.Ващенко, Б.Д.Грінченко, Т.Г.Лубенець, А.С.Макаренко, С.Ф.Русова.

Досить серйозно сучасні вчені вивчали й продовжують вивчати в історико- наукових працях різні аспекти родинних народних методів виховання. Саме до них і належить М.Стельмахович, який без сумніву є одним із основоположників теорії українського родинного виховання. Питання виховання дітей у сім'ї М. Стельмахович розглядав всебічно, присвятив цим питанням серйозні наукові праці.

Про особливості родинного впливу на дитину, на формування особистості після А.Макаренка і В.Сухомлинського в Україні так не писав ніхто. М.Стельмахович працював у той історичний час, той період, коли за певних ідеологічних умов йшлося про те, що українська освіта, школа, виховання мають ґрунтуватися на споконвічних традиціях українства.

М.Стельмахович уперше порушує питання національної ідеї, родини, обґрунтовує необхідність розробки й реалізації концепції національної школи, національної системи освіти і виховання, національної родинної педагогіки.

Проблематика психологічної допомоги сім'ї є об'єктом пильної уваги українських дослідників (О.І. Бондарчук, В.І. Брутман, А.Я. Варга, С.Н. Єніколопов, Т.С. Зелінська, А.Й. Капська, Т.І. Науменко, В.Г. Постовий, І.Ю. Хамітова та ін.).

Т.С.Зубкова вважає, що неповна сім'я – мала соціальна група, спільномешкаючих одного з батьків і його дітей (дитини), що утворилася в результаті розлучення, смерті чоловіка або жінки, народження або всиновлення дитини поза шлюбом, у якій відповідальність за виховання й соціалізацію дітей несе, як правило, один з батьків [30].

І.Дементьєва вважає, що неповна сім'я, яка виникає в результаті розлучення, є найбільш уразливою з погляду її виховного потенціалу. Крім того, для багатьох дітей, які втратили рідного батька, перспектива придбання

іншого в результаті повторного заміжжя матері виявляється досить незначною.

Це пов'язане з тим, що лише невелика частина жінок, які мають дітей, вступають у повторні шлюби, а також з тим, що не завжди вітчим для дитини стає дійсним батьком [30].

А.Д. Андреева вважає, що згідно даних вітчизняних дослідників, реалізація функцій родини в умовах виховання дітей у неповній сім'ї має наступні особливості:

а)утруднена економічна підтримка неповнолітніх членів сім'ї, тому що часто неповна сім'я - малозабезпечена або нужденна; середній матеріальний дохід у неповній сім'ї нижче, ніж у повній. Матеріальні утруднення можуть привести до порушення фізичного здоров'я дітей з неповної сім'ї в силу неповноцінного харчування, відсутності необхідного одягу та взуття й викликати труднощі у відновленні здоров'я дитини, її лікуванні;

б)зниження можливості реалізації репродуктивної функції, не задовольняється потреби батьків у дітях, дітей - у братах і сестрах;

в)зниження можливості в організації змістовного дозвілля й відпочинку в силу

г)«подвійна» відповідальність одного з батьків за матеріальне забезпечення й соціалізацію дитини часто зрушує орієнтири на матеріальне забезпечення, а не на духовні цінності, тобто можуть відбутися порушення в оволодінні дитиною соціальними нормами й правилами;

д)відсутність у неповній родині емоційно-психологічного тла, що створює повноцінні подружні й батьківські відносини;

е)порушення емоційного зв'язку з відсутнім батьком, нереалізованість потреби в прихильності до нього;

ж)порушення процесу формування психологічної основи дитини в силу ускладнення розвитку подань про культуру спілкування між поколіннями [4].

Кон І. С. відзначає, що в неповній родині виховне, навчальне середовище й те, що соціалізує дівчинок і хлопчиків, різне.

С. А. Корольова вважає, що у неповній сім'ї для майбутнього чоловіка й жінки відсутнє головне - приклад шлюбних відносин. Тому відсутні для дітей - майбутнього чоловіка, жінки й батьків - певна можливість формування культури почуттів, відносин, характерних для взаємин чоловіка й дружини. Майбутні чоловіки, які виховуються без батька, нерідко засвоюють жіночий тип поведінки або ж у них формується перекручене подання про чоловічу поведінку як агресивну, різку, жорстоку. А в майбутніх дружин, які виростили без батька, гірше формуються подання про ідеал майбутнього чоловіка, у подружньому житті їм значно важче адекватно розуміти чоловіка й синів.

Тому в таких сім'ях свідомо більше причин для конфліктів, розлучень, недостатності матеріальних засобів і зайнятості самотнього батька (матері).

Активно досліджуються особливості змін у функціонуванні сімей в сучасному кризовому соціумі, розробці нових методів та методик психотерапевтичної і консультативної роботи з ними тощо. Створюються школи для молодих батьків, центри соціально-психологічної та психолого-педагогічної допомоги сім'ям, підготовки батьків до народження та виховання дитини.

1.2. Неповна сім'я та її роль у формуванні психологічних особливостей дітей, що у ній проживають

Збільшення числа розлучень, зниження народжуваності, зростання злочинності у сфері сімейно-побутових відносин та підвищення ризику схильності дітей до неврозів часто відбувається через неблагополуччя психологічного клімату в родині. У формуванні особистості величезну роль

грає внутрішньо сімейне життя, і не тільки взаємини дитини і батьків, а й самих дорослих. Постійні сварки між ними, брехня, конфлікти, бійки, деспотизм сприяють напруженню нервової діяльності дитини і невротичним станам.

Сімейні умови, включаючи соціальний стан, рід занять, матеріальне забезпечення і рівень освіти батьків, у великій мірі визначають життєвий шлях дитини. Крім свідомого, повноцінного і цілеспрямованого виховання, що дають йому батьки, на дитину впливає уся внутрішньо сімейна атмосфера, причому ефект цього впливу з віком накопичується, переломлюючи в структурі особистості[14]. У процесі близьких взаємин з матір'ю, батьком, братами, сестрами, дідусями, бабусями та іншими родичами у дитини з перших днів життя формується структура її особистості. Вона входить у світ своїх рідних, переймає норми їх поведінки. Батьки дають перші зразки поведінки. Дитина наслідує, і прагне бути схожим на матір і батька. Сім'я як мала соціальна група впливає на своїх членів. Одночасно кожен з них своїми особистими якостями, своєю поведінкою впливає на життя сім'ї. Окремі члени цієї малої групи можуть сприяти формуванню духовних цінностей її членів, впливати на цілі і життєві установки всієї родини [55]. Чим менше сім'я, тим вище вимоги психологічної сумісності її членів.

У великій родині взаємодія розподіляється, і виникають мікрогрупи за інтересами та духовної близькості: батько-син, бабуся-внучка та ін. Завдяки своїм особливостям сім'я як мала група створює своїм членам такі умови для емоційних проявів і задоволення емоційних потреб, які допомагають людині відчувати свою приналежність до суспільства, підсилюють відчуття її безпеки і спокою, викликають бажання надавати допомогу і підтримку іншим людям [5]. Оскільки розлучення стає все більш поширеним явищем, особливої важливості набуває питання про його вплив на підлітків. На думку багатьох вчених (І.І. Гуртової, Л.Т. Машкової, В. Сатир, К. Витакера, М.

Боуена, Г.Бейтсона та ін.), розлучення батьків є головною негативною подією в житті підлітка, причиною невпевненості і травмуючих переживань. Неповною називається сім'я, яка складається з одного батька з одним або кількома неповнолітніми дітьми. Є категорія функціонально неповних сімей - якісь причини змушують одного з батьків часто відсутні в сім'ї.

Можна виділити кілька різновидів неповних сімей:

- Розлучена сім'я;
- Осиротіла сім'я ;
- Мати-одиначка з дитиною;
- Батько-одинак з дитиною [47].

Діти, що пережили розлучення або розлучення і повторний шлюб батьків, піддаються більшому ризику зіткнутися з психологічними проблемами, ніж діти з міцних сімей. У неповних сім'ях (де відсутній один з батьків) частіше, ніж у звичайних сім'ях, присутні авторитарні або занадто ліберальні відносини [60].

Характер розлучення батьків може по-різному впливати на підлітка: найбільш травмуючою є ситуація, коли батьки втягують дитину в конфлікт, намагаючись змусити її прийняти чиюсь сторону. На адаптацію підлітка до розлучення батьків рішучим чином впливає вміння батьків пристосуватися до нової ситуації: чим більше занепокоєння відчувають батько і мати, тим імовірніше, що душевну рівновагу у дитини також буде порушено [15]. Багатьма авторами було виявлено, що «схильність до розлучень» передається від покоління до покоління, тобто люди, чиї батьки розлучилися, розлучаються частіше тих, хто виріс в міцній сім'ї. Одне з пояснень цього факту полягає в тому, що розлучених батьків, вступаючи в шлюб, вже мають уявлення про можливість розлучення і знижене почуття відповідальності по відношенню до подружніх обов'язків [21].

Розлучення батьків змушує підлітка по-новому поглянути на себе і на своїх батьків. Його власне «Я» сильно страждає в такій ситуації - особливо,

коли підліток починає звинувачувати себе за те, що трапилося в родині, або стикається з труднощами, пов'язаними з відношенням оточуючих до подібних ситуацій. Щоб відновити самоповагу, що постраждала в результаті розпаду сім'ї, а також справитися зі стресом, викликаним домашніми конфліктами, розлучених або батьків, що живуть порізно, такі діти частіше, ніж діти з міцних сімей, здійснюють вчинки, пов'язані з ризиком для їхнього здоров'я (куріння, вживання алкоголю і наркотиків і т.п.) [34].

У дослідженні Нідлі, Сью та Догерті виявилось, що на підлітків-хлопчиків розлучення надає більш негативний вплив, ніж дівчаток. Однак якщо батько (особливо мати), з яким проживає дівчинка, створює нову сім'ю, то імовірність звернення дочки до наркотиків зростає. У підлітковому віці пасинки і падчерки важко адаптуються до присутності в будинку вітчима або мачухи.

Вступ у повторний шлюб батьків, які виховують підлітка, часто викликає у дитині надмірну тягу до незалежності, що, у свою чергу, призводить до порушення взаємин у сім'ї. Авторами було зроблено висновок, що вступ у повторний шлюб батька, що проживає з дітьми, більш благотворно впливає на хлопчиків, ніж дівчаток. Сини, що залишилися без батьків, активніше беруть на себе роль «голови сім'ї», що дає їм новий статус. А дочки, що опинилися в подібній ситуації, починають частіше сваритися з матерями; їх самооцінка помітно знижується.

Однак багато дослідників сходяться на думці, що дівчатка пристосовуються до наслідків розлучення набагато краще, ніж хлопчики. Гілс-Сімс та Кросбі-Бенет встановили, що якщо підліток виховується тільки одним батьком, то, як наслідок, в ньому розвивається сильне прагнення до автономії. Дослідження Амато показало, що, в порівнянні з дітьми зі звичайних сімей, діти, які проживають тільки з батьком, слабкіше відчують батьківську підтримку і помічають, що їх батько менше карає і контролює.

Такі діти більш самостійні і відповідальні, однак частіше конфліктують зі своїми єдинокровними братами і сестрами і слабкіше прив'язані до будинку.

Ф.Райс на основі даних фактів робить наступні висновки. З одного боку, підлітки з неповних сімей більш відповідальні, незалежні від батьків і рішучі, ніж ті, хто зростають у звичайних сім'ях, з іншого - підлітки з неповних сімей можуть занадто рано почати активно віддалятися від дому, домагаючись поведінкової та емоційної автономії [56]. Розвиток автономії і індивідуалізації - один з основних аспектів особистісного розвитку підлітка - може порушуватися в умовах кризи сім'ї. Зокрема, у підлітків, які пережили розлучення батьків, можуть формуватися дуже раннє, надмірне прагнення до автономії, незалежності від батьків, самостійності, що, у свою чергу, може призводити до подальших конфліктів в сім'ї.

Деякі автори відзначають, що підліткам з нездоровою, не функціональною індивідуалізацією властиві відособленість, відхід у себе, імпульсивна поведінка, відторгнення від сім'ї і суспільних норм і потенційна схильність до суїциду. Також встановлено, що чим менше в родині відбувається конфліктів, тим більше підлітки просуваються у напрямку до психологічної зрілості, тобто розвитку автономії і індивідуалізації [62]. Головний фактор, що визначає виховну неповноцінність неповної сім'ї - морально-психологічний. У неповній сім'ї значно частіше виявляються обмеженими відносини між матерями і дітьми-підлітками.

Неповна сім'я, що виникає в результаті розлучення, з точки зору її виховного потенціалу є найбільш вразливою. Помічено, що підвищена емоційність, неврівноваженість, болюча чутливість, властиві перехідному періоду, у підлітка з сім'ї, що розпалася, носять гіпертрофований характер, роблячи його психіку особливо вразливою. Почуття болю і сорому, власної неповноцінності, відчуття покинутості та самотності довгий час у таких випадках не залишають дітей, роблячи їх грубими, дратівливими, не комунікативними, такими, що втратили інтерес до всього [36].

У розлучених сім'ях й матір, і підліток часто відчують провину за те, що трапилося і відчують взаємне відторгнення. Вплив відсутності батька на підлітка зменшується у міру його дорослішання [58]. У дітей з неповних сімей часто виникає цілий набір труднощів психологічного характеру. На думку І.С.Кона діти, які виростили без батька, мають знижений рівень домагань, у них вищий рівень тривожності, частіше зустрічаються невротичні симптоми, хлопчики з важкістю спілкуються з однолітками, гірше засвоюють істинно чоловічі ролі, але гіпертрофують деякі чоловічі риси: грубість, войовничість. Часто дитина починає бунтувати проти крайньої залежності від матері, або виростає пасивною, млявою, фізично слабкою [39].

Багато психологів також звертають особливу увагу на підвищену вразливість хлопчиків у неповній сім'ї та наявність у них додаткових причин для неспокою. Узагальнюючи негативні наслідки для хлопчиків, вихованих у неповних сім'ях, Е.Сюллеро пише про те, що такі діти:

- не впевнені в собі;
- відчують труднощі з визначенням моральних цінностей, із взяттям на себе відповідальності, з розвитком почуття обов'язку і з прийняттям зобов'язань по відношенню до ближніх;
- з важкістю поважають авторитети і стикаються з труднощами завоювання власного авторитету;
- частіше мають психологічні комплекси, які в гіршому випадку можуть привести їх до алкоголізму, токсикоманії та правопорушень [68].

У дітей з неповних сімей також спостерігається порушення самооцінки. У літературі часто зустрічається думка про феномен масової соціальної самотності дітей з неповних сімей та їх невисоку здібність будувати конструктивну міжособистісну взаємодію. У дітей з неповних сімей спостерігається також і деформація ідентифікації з батьками. Все це

підвищує ступінь ризику при взаємодії дітей з неповних сімей з соціальним оточенням, деформують розвиток особистості дитини [47].

Спостерігається також і ряд відмінностей у ставленні до дітей в неповних сім'ях. Так, для хлопчиків у неповних сім'ях часто існує більше число обмежень і заборон, ніж дівчат. На думку А.І.Захарова, в сім'ях хлопчиків велику строгість матерів можна інтерпретувати як реакцію на неприйняття в хлопчиків небажаних рис характеру колишнього партнера. Тут сини нерідко стають «козлами відпущення» для зменшення в матері нервової напруги і почуття емоційної незадоволеності. У сім'ях дівчат все навпаки - кількість погроз, осуду і фізичних покарань у неповних сім'ях в порівнянні з повними значно менше. Ситуація розлучення може бути драматичною для дівчаток, якщо вони прив'язані до батьків і мають багато спільного з ними. Виникаючі реактивні на шарування нерідко ускладнюються занепокоєнням з приводу можливої втрати матері, тривогою самотності і соціальної ізоляції. Нерідко дівчати (іноді хлопчики) не відпускають мати від себе, відчуючи кожен раз гостре занепокоєння при її уході. Їм здається, що мати може не повернутися, що з нею може щось трапитися.

Наростає загальна боязкість, посилюються страхи, що йдуть з більш раннього віку, і частими діагнозами в цьому випадку будуть невроз страху й істеричний невроз, нерідко переростають у старшому підлітковому віці в невроз нав'язливих станів. Типове і наростання відчуття тривоги у вигляді постійних побоювань і сумнівів, вагань у прийнятті рішення. У юнацькому віці характерні нав'язливі думки і страхи, тривожно-депрімований фон настрою [27].

Узагальнюючи сказане вище, можна стверджувати, що ситуація неповної сім'ї часто має негативний вплив на розвиток дитини. Причому цей вплив багатосторонній. У соціально-економічному плані такі діти менш економічно захищені та частіше надані самі собі з-за надмірної зайнятості та трудової перевантаженості матері. У медичному плані такі діти більш

схильні до різних захворювань, що протікають у важкій формі і частіше страждають різними соматичними захворюваннями в дорослому віці.

При розгляді психолого-педагогічних аспектів цього впливу можна зробити висновок, що у дітей з неповних сімей частіше виникають нервові та психічні розлади, порушення поведінки, формується дефектний тип особистості і спостерігається безліч труднощів психологічного характеру (від невпевненості та тривожності до порушення статево-рольової самоідентифікації і зниження самооцінки).

Та факторами, найбільш тісно пов'язаними зі здатністю підлітка звикнути до нових умов (неповна сім'я), є:

- наявність близьких відносин між дитиною і тим з батьків, з яким вона живе, який піклується про неї і приймає участь в її повсякденних справах;
- відсутність у підлітка відчуття утягнутості в конфлікт між батьками.

Батьківський дім для дитини — перша, головна і нічим незамінна школа життя. Саме сім'я має вирішальний вплив на розвиток особистості, закладає фундамент людських якостей дитини. І щоб фундамент цей був міцним, сім'я повинна бути благополучною. Сімейне благополуччя багато в чому залежить від того, є сім'я повною або неповною.

Існують суперечливі думки про сім'ї, де вихованням дитини займається один із батьків. Одні вважають, що це погано, інші стверджують, що для дитини абсолютно байдуже, хто його виховує, а треті доводять, що неповна сім'я має навіть певні переваги перед повною сім'єю, так як один з батьків, який залишився з дитиною, несе персональну відповідальність за все, що відбувається в його родині і не намагається перекласти провину за власні невдачі, прорахунки чи помилки на інших членів сім'ї [64].

Безумовно, кожна з цих точок зору може бути як і прийнята так і спростована іншими прикладами, якими рясніє життя. Можемо відмітити, що не кожна повна сім'я є нормальним середовищем для повноцінного розвитку і виховання дитини. Але все ж таки, наявність в сім'ї обох батьків допомагає

якісніше вирішувати багато завдань, пов'язаних зі збереженням психічного здоров'я дитини. На це неодноразово вказували і вказують спеціалісти, що займаються вивченням проблеми неповних сімей. Зокрема, можливо спостерігати й певний статистичний зв'язок між вихованням дітей у неповній сім'ї та їх подальшим невдалим сімейним життям. Ймовірність розпаду шлюбу більше у подружжя, в якому діти виховувалися в неповній сім'ї [64].

У неповній родині відсутнє головне-приклад шлюбних відносин між батьками, а це має достатній вплив на дитину під час формування у неї культури почуттів, відносин, характерних для якісних взаємин між чоловіком та дружиною. Майбутні чоловіки, виховані без батька, нерідко засвоюють жіночий тип поведінки або ж у них формується спотворене уявлення про чоловічу поведінку як агресивну, різку, жорстоку. А у майбутніх дружин, які виростили без батька, гірше формуються уявлення про ідеал майбутнього чоловіка, у сімейному житті їм значно важче адекватно розуміти чоловіка і синів. Тому в таких сім'ях свідомо більше причин для конфліктів, розлучень [51].

У тому, що батьківський дім споконвіку називається вітчизною, закладений глибокий зміст, що визначає важливу роль батька у вихованні і формуванні особистості дитини. Однак щастя батьківства не приходить саме по собі, не передається у спадок. Неповною називається така сім'я, яка складається з одного з батьків з одним або декількома неповнолітніми дітьми.

Серед проблем неповних сімей особливо гострою постає проблема її функціонування як інституту виховання і соціалізації дітей. Сьогодні в кожній п'ятій сім'ї з неповнолітніми дітьми відсутній один з батьків [12].

Неповна сім'я, як і будь-яка сім'я взагалі, покликана виконувати таку важливу функцію, як виховну. Процес виховання в неповній сім'ї зазвичай деформований. Діти з неповних сімей відчувають гостру потребу в певному соціальному статусі, хочуть мати обох батьків. При розриві відносин, батьки

часто займають протилежні позиції в справі виховання, що, безсумнівно, позначається на дітях.

Виховні позиції батьків можуть істотно відрізнитися, що викликає у дитини почуття розгубленості і неповноцінності, оскільки обидва батьки є для нього значущими. Такі діти зазвичай гірше адаптуються в соціальному середовищі. Е. Соловйов говорив, що "батько за своїми потенційними можливостями не менш обдарований вихователем, ніж мати. До своєї виховної функції він так само, як і мати, підготовлений природою і суспільством.

По-перше, у батька врівноважена нервова система. Він менше віддає розпоряджень дітям і менше скасовує їх.

По-друге, вихователю необхідно володіти досить великим обсягом різноманітної інформації. Обсяг такої інформації у нього найчастіше не менший, ніж у матері, а нерідко і більше.

По-третє, для виховання дітей необхідний час, який вихователю може приділити безпосередньо вихованню. Такого часу у батька часто набагато більше, ніж у матері». Таким чином, можна сказати, що виховання дитини без батька неповноцінне.

Одна з проблем неповних сімей – поєднання професійної і батьківської ролей, що, при режимі повної зайнятості, істотно знижує час, який можливо було б бути використати матір'ю для спільного проведення часу з дитиною, мінімізуючи, таким чином, виховну увагу матері.

У неповних сім'ях гостро стоїть проблема нагляду за дітьми, бо жінка буває змушена залишати дітей одних або на догляд малознайомим людям. Через прагнення зберегти рівень матеріальної забезпеченості, що вимагає додаткового часу і сил, матері доводиться перекладати виконання виховної функції на інших людей, позбавляючи себе саму і своїх дітей можливості присвячувати один одному достатню кількість часу [26].

Можна виділити шість найбільш поширених помилок, що виникають в процесі виховання дітей в неповній сім'ї:

- Гіперопіка, коли дитина і проблеми, пов'язані з ним, висуваються на перше місце в системі життєвих цінностей і орієнтацій (перебільшені форми любові). Гіперопіка є однією з форм деформації виховання.

- Відстороненість одного з батьків, який залишився з дитиною, від власне виховного процесу і надмірна орієнтація на матеріальну турботу про дитину [46].

Згодом, така дитина починає вимагати від одного з батьків більшого, та він не може виконати зростаючі запити, то ж це стає причиною численних конфліктів і переживань.

- Перешкоджання контактам дитини з батьком (матір'ю), аж до наполегливого викорінення успадкованих від нього (неї) якостей, що обумовлено неприязню матері (батька) до колишнього чоловіка (дружини).

- Подвійне ставлення до дитини, що виявляється то в нападах надмірної любові, то у спалахах роздратування.

- Прагнення матері (батька) зробити дитину зразковим, незважаючи на те, що у нього немає батька (матері) . Мати (батько) стає «домашнім наглядачем». Дитина або стає пасивною, або включається в життя вуличних компаній.

- Відстороненість матері (батька) від догляду за дитиною та її виховання. Причини таких ситуацій можуть бути різними, починаючи від безвідповідальності, надлишку примітивних інтересів, задоволення яких дитина заважає, недобррозичливого ставлення до дитини, і аж до крайніх випадків: алкоголізму матері, безладності в сексуальних відносинах, проституції та інших форм асоціальної поведінки [46].

З цього можна зробити висновок, що діти, які ростуть без одного з батьків найімовірніше, залишать школу; будуть страждати від бідності; будуть жити на допомогу; рано одружаться (вийдуть заміж); будуть мати позашлюбних дітей; розлучаться; будуть правопорушниками; будуть більш схильними до наркотиків чи алкоголю.

Переважає більшість неповних сімей мають характеристики «бідних» і «залежних від посібників». Неповні сім'ї мають серйозні матеріальні проблеми, оскільки вони в цілому більшою мірою залежні від соціальної підтримки держави.

Неповнота сім'ї збільшує ризик того, що діти, які виростили в неповній сім'ї, не зможуть створити власну повноцінну сім'ю. Тому, незважаючи на величезне бажання створити сім'ю, гармонійне подружжя таких дітей в майбутньому часто не реалізовується.

Виховні можливості в неповній сім'ї обмежені: утруднюється контроль і нагляд за дітьми, відсутність одного з батьків позбавляє дітей можливості знайомитися з різними варіантами сімейних відносин і тягне за собою односторонній характер психічного розвитку. Це пов'язано з відсутністю зразків сексуальної поведінки дорослої людини, яку можна було б наслідувати в майбутньому. Хлопчик, що отримав материнське виховання, нерідко позбавлений необхідних чоловічих рис: твердості характеру, дисциплінованості, самостійності, рішучості. Дівчинці спілкування з батьком допомагає формувати образ чоловіка. Якщо батька в родині немає, то образ чоловіка виходить спотвореним - збідненим або, навпаки, ідеалізованим, що призводить згодом до спрощеності в особистих стосунках з чоловіком, або до непереборних складнощів. Спираючись на негативний досвід батьківської сім'ї, подружжя з неповних сімей легше йдуть на розрив і у власній сім'ї [46].

Сексологи вважають, що зменшити число сімейних катастроф може статеве просвітництво населення, і, перш за все, молоді, підвищення їх духовної та сексуальної культури. До того ж середній рівень освіти матерів неповних сімей, а, отже, і їх кваліфікація нижче, ніж у матерів повних сімей [64].

Спілкування з дітьми зазвичай виявляється можливим тільки у вихідні дні, та й в ці дні обмежується декількома годинами. Більш того, деякі батьки взагалі забувають про свої виховні функції. Піклуючись про економічне

благополуччя своїх дітей, батько / мати найчастіше, досить рідко знаходяться в сім'ї.

Сімейні взаємини розглядаються через призму сприйняття дитиною навколишнього світу. Поведінка дитини і його особистісні характеристики визначаються не тільки реальними умовами сімейного життя, але і їх сприйняттям, ступенем внутрішньої активності дитини.

Існує поширена думка, що мати в сім'ї створює емоційний клімат, від якого великою мірою залежить душевне благополуччя дитини, а батько грає роль у нормуванні світу дитини, в утворенні системи цінностей, основних етичних оцінок, а також картини самого себе. А діти, що ростуть без батька або при його неадекватному впливі, нерідко "кульгають" в міжособистісному спілкуванні - як зі своєю, так і з протилежною статтю.

Образ батька надзвичайно важливий для психічного розвитку хлопчиків: при його відсутності дитині бракує того, в чому полягають особливості чоловічої психіки; це веде до зниження соціальної активності, сприяє інфантилізму. Без сумніву, важко виховати хлопчика без батька, не «навісивши» на нього проблеми свого самотнього серця і не змушуючи грати роль дорослого чоловіка. Нелегко і доньці прищепити повагу і поблажливість до чоловічої статі, якщо вона бачить чоловіків тільки на вулиці і по телевізору. І тим не менш важко не означає неможливо. Біологічний годинник цокає, і якщо ви проїхали повз станції "чоловік", це не причина, щоб залишатися і без дітей. Заміж можна вийти і в сімдесят, а ось дітей після настання менопаузи вже не народиш.

Побутує думка, що виховання дітей не вимагає спеціальних знань, що навички виховання приходять самі собою. В якійсь мірі це дійсно так, обходилися ж люди протягом століть без знань педагогіки, психології, спираючись на здоровий глузд і життєвий досвід. Але з іншого боку, життєвий досвід і здоровий глузд є джерелом деяких поширених помилок щодо процесу розвитку і виховання дитини. Наприклад, дитина - це

«маленький дорослий», його розвиток підпорядковане тим же закономірностям, що і дорослих, і потрібно тільки деякий час (а при бажанні цей час можна і скоротити), щоб «маленький дорослий» перетворився у «великого дорослого». Інша поширена ілюзія - проблеми і труднощі у розвитку виникають раптово і раптом, як ніби у дитини не було історії розвитку, так наче всі попередні відносини дитини і його батьків не мають ніякого відношення до цього. Але дитина зовсім не «маленький дорослий», і він володіє своїми дитячими особливостями душі, зовсім не схожими на особливості душі дорослих людей, і на відміну від розвитку дорослих, вплив батьків на процес розвитку дитини є визначальним. Розвиток дитини, підкоряється своїм закономірностям, так само відмінним від закономірностей розвитку дорослої людини.

Не кожна повна сім'я може гарантувати гарне виховання. Діти, які ростуть в повній сім'ї разом з дітьми, які прожили своє дитинство лише з мамою або бабусею, розвиваються за однаковими біологічним і психологічним закономірностям, на дітей поширюються одні й ті ж норми виховання. Загальновизнаною різницею є те, що на одній стороні більш сприятливі умови для виховання та формування особистості дитини, ніж на іншій [9].

Життя дитини з одним з батьків вносить у виховання деякі специфічні обставини.

Обмежені можливості знайомства і спілкування з різними громадськими ролями в неповній родині більше стосуються дівчаток, тому що хлопчики, особливо в шкільному віці, завдяки своїм спортивним, природничих або технічних інтересам, як правило, знаходять потрібну кількість чоловічих прикладів, відповідно відсутність батька у них згладжується в певній мірі, як вважають деякі психологи.

Також у дітей спостерігається ряд психічних захворювань пов'язаних з вихованням в неповній сім'ї. У деяких випадках непомірні навантаження, при

цьому не тільки розумові, але і емоційні, не витримує дитяча психіка, та у дитини виникають неврози, заїкання, нав'язливі страхи, порушення сну. До несприятливих умов відносяться хронічні стреси в сім'ї. Дитина отримує глибоку психічну травму і в тому випадку, якщо сім'я розпалася [62].

Якщо у дитини з'явився невроз, що виявляється в нав'язливих рухах і страху, заїкання і тиках, це означає, що дитина не справляється з навантаженням, йому не вистачає батьківської любові і розуміння. Якщо невротичні явища не відбиваються на особистості дитини, не впливають на його відносини з однолітками і характер, то ситуація поправна. Але слід сказати, що діти з нестійкою психікою ніби загальмовуються у розвитку, а їх поведінка стає неконтрольованим. В цьому випадку можна припустити можливість серйозної психічної патології. Але такий стан не завжди можна відрізнити від глибокого неврозу. Це повинен зробити фахівець.

В результаті виховання дітей в умовах неповної сім'ї проблематичним стає поведінка з проявами агресивності. У разі, якщо дитина боїться своєї власної агресії і люті, то і в дорослому віці він буде боятися проявити гнів або роздратування з приводу несправедливості або пережитих невдач, тобто він так і не зможе активно захищати свої інтереси [62].

Ще одним негативним наслідком виховання в неповній сім'ї є формування у дитини почуття власної неповноцінності. Це відчуття з'являється тоді, коли дитина вважає себе покинутою, недостатньо улюбленою. Неповна сім'я може чинити негативний вплив на навчальну успішність дітей, їх моральний вигляд, активність, життєву позицію в майбутньому, підготовку до сімейного життя.

1.3. Психологічні характеристики та типові проблеми неповних сімей

Існування неповних сімей обумовлюється в основному наступними причинами: смертю чоловіка або жінки; відносно широко розповсюдженою позашлюбною народжуваністю; розпадом шлюбів.

У зв'язку із цим розрізняють наступні різновиди неповних сімей: осиротіла, позашлюбна, розведена, яка розпалася. Залежно від того, хто з батьків займається вихованням дитини, виділяють: материнські й батьківські неповні сім'ї. По кількості поколінь у сім'ї розрізняють: неповну просту - мати (батько) з дитиною або декількома дітьми й неповна розширену - мати (батько) з одним або декількома дітьми й іншими родичами. Останні становлять абсолютну більшість серед неповних сімей [47].

Осиротіла неповна сім'я - утвориться в результаті смерті одного з батьків. Незважаючи на те що втрата близької людини - це страшний удар для сім'ї, її члени, які залишилися здатні згуртуватися й підтримати цілісність сімейної групи. Родинні зв'язки в таких сім'ях не руйнуються: зберігаються взаємини з усіма родичами, які продовжують залишатися членами сім'ї.

Неповна розведена сім'я – сім'я в якій батьки з якоїсь причини на захотіли або не змогли жити разом. Дитина, яка виросла в такій сім'ї, одержує психологічну травму, спричиняється появи почуття неповноцінності, страху, сорому. Тому природні бажання, особливо маленьких дітей, надія на возз'єднання, відновлення шлюбних відносин між батьком і матір'ю.

Позашлюбна сім'я (самотня мати) має свої особливості. У силу яких або обставин жінка приймає рішення мати дитину не одружуючись. Це може бути бажання скрасити самотність, прагнення задовольнити потребу в материнстві або залишити дитину як нагадування про людину, яку вона жагуче любила тощо [47].

Особливості сучасної неповної сім'ї багато в чому обумовлені змінами в співвідношенні тих або інших функцій, їх перегрупуванням і визначаються своєрідністю укладу життя, відносин, властивих кожній конкретній сім'ї.

Так неповна сім'я має досить специфічні умови життєдіяльності, відрізняється своєрідними умовами виховання й соціалізації дітей. Під соціалізацією розуміється розвиток дитини у взаємодії з навколишнім середовищем у процесі її засвоєння й відтворення соціальних норм і культурних цінностей, а також розвиток і саморозвиток у тому суспільстві, до якого вона належить.

Провідна роль сім'ї в процесі соціалізації дитини незаперечна, тому що родина визначає фізичний, розумовий і емоційний розвиток особистості, відіграє визначальну роль у формуванні психологічної основи дитини, має велике значення в оволодінні людиною соціальними нормами й фундаментальними ціннісними орієнтаціями, виконує функцію соціально-психологічної підтримки й захисту своїх членів від негативного впливу навколишнього світу [61].

Виховні можливості в неповній сім'ї обмежені: ускладнюється контроль і нагляд за дітьми, відсутність одного із батьків позбавляє дітей можливості знайомити з різними варіантами сімейних відносин і спричиняє однобічний характер психічного розвитку. Це пов'язане з відсутністю зразків сексуальної поведінки дорослої людини, які можна було б наслідувати в майбутньому.

Хлопчик, який одержав «охоронне» материнське виховання, нерідко позбавлений необхідних чоловічих рис: твердості характеру, дисциплінованості, самостійності, рішучості. Дівчинці спілкування з батьком допомагає формуванню образу чоловіка. Якщо батька в родині немає, то образ чоловіка виходить перекрученим - збідненим або, навпроти, ідеалізованим, що приводить згодом або до спрощеності в особистих відносинах із чоловіком, або до непереборних складностей. Опираючись на

негативний досвід батьківської сім'ї, чоловік і жінка з неповних сімей легше йдуть на розрив і у власній сім'ї [21].

В неповній сім'ї дані функції виконуються на недостатньому рівні, що негативно впливає на формування особистості дитини.

Репродуктивна функція сім'ї складається у відтворенні життя, тобто в народженні дітей, продовженні людського роду. В неповній сім'ї дана функція відсутня, якщо мати не хоче другий раз виходити заміж, щоб не травмувати дитину. Діти в неповних сім'ях, часто не мають молодших братиків або сестричок, в них не формуються навички поведінки з молодшими дітьми.

З економічною функцією тісно зв'язана проблема керування сім'єю, тобто питання верховенства в сім'ї. В сім'ї, звичайно головним є батько, йому належить необмежена влада. В неповній сім'ї найчастіше головною є матір, тому дитина не переймає приклад поведінки батька та чоловіка в сім'ї.

Можна назвати наступні компоненти комунікативної функції сім'ї:

- посередництво сім'ї в контакті своїх членів із засобами масової інформації (телебачення, радіо, періодична преса), літературою й мистецтвом;

- вплив сім'ї на різноманітні зв'язки своїх членів з навколишнім природним середовищем і на характер його сприйняття;

- організація внутрішньо-сімейного спілкування.

В неповній сім'ї комунікативні функції не виконуються в повній мірі.

Діапазон впливу сім'ї на виховання дітей настільки ж широкий, як і діапазон суспільного впливу. В неповній сім'ї виховна функція покладена на одну людину матір або батька, й вони не в змозі виконувати її в повному обсязі. Активний вплив сім'я робить на розвиток духовної культури, на соціальну спрямованість особистості, мотиви поведінки. Будучи для дитини мікромоделлю суспільства, сім'я виявляється найважливішим фактором у виробленні системи соціальних установок і формування життєвих планів.

Суспільні правила вперше усвідомлюються в сім'ї, культурні цінності суспільства споживаються через сім'ю, пізнання інших людей починається з сім'ї.

Функція організації дозвілля та відпочинку має велике значення для розвитку дитини, проведення часу з батьками зближує їх. В неповній сім'ї дана функція не виконується в повній мірі [61].

Неповна сім'я - це сім'я, де немає одного з батьків. Найчастіше зустрічаються ситуації, коли в сім'ї немає батька. Звичайно це стає якоюсь проблемою у віці 3 років, тому що саме в цьому віці діти починають відвідувати дитячий сад, або активніше спілкуються з однолітками й починають зауважувати, що в інших сім'ях є батько. В цьому випадку матері, відповідаючи на запитання дитини, потрібно уникати сильного негативу або занадто різких, грубих зауважень у бік батька дитини. Звичайно, діти з неповної сім'ї можуть вирости небагато більше сором'язливими, ранимими, чим діти з повної сім'ї, але звичайно це буває у випадку занадто складного емоційного стану матері. Мати, яка упевнена, що впорається із завданням виховання своєї дитини, що підтримує її у всьому намагається зрозуміти свою дитину, і не губить своєї щиросердечної рівноваги, зможе виростити чудового сина або доньку.

Особливо актуальна проблема в вихованні дитини в неповній сім'ї - це поява нового папи. Якщо дитина ще дуже маленька, то цей період не є чимсь складним для маляти. Якщо папа з'являється в більше свідомому віці дитини, то вона може відреагувати по-різному. В три роки період знайомства з новим членом сім'ї може протікати більш-менш спокійно, але у віці від шести років, коли дитина вже звикла жити тільки з мамою вдвох, вона може починати протестувати. Батьки повинні розуміти, що дитина не ставиться негативно до конкретної людини, хоч це їй здається так, а під його негативними емоціями часто ховається страх, що тепер усе буде інакше, а значить погано. Дитина починає боятися, що його мама почне любити його менше, буде більше

проводити часу із цією незнайомою людиною тощо. У такій ситуації розуміння й терпіння варто виявити як матері, так і новому батькові. Необхідно проводити більше часу всім разом, батькам говорити, як вони люблять дитину, пояснювати, що в новій сформованій ситуації немає нічого поганого тощо.

Така ж складна ситуація й у тих сімей, де з'являється нова мама. Багато жінок упевнені в тім, що завжди зможуть знайти спільну мову з дитиною свого чоловіка, але часто зіштовхуються із зовсім протилежною ситуацією, виявляючись до цього зовсім не готові. Спочатку необхідно налагодити гарні й довірчі відносини з дитиною, а вже потім обережно спрямовувати її. Жінка може зіштовхнутися з особливими сильними ревностями, якщо в чоловіка є донька. Тут важливо особливо поступово налагоджувати взаєморозуміння, не намагатися давити, загрожувати або сварити дитину, це ні до чого не приведе й тільки ускладнить ситуацію.

Якщо дитина зіштовхнулася з розлученням батьків, і добре пам'ятає свого батька або матір, тут можуть виникнути додаткові проблеми, такі як порівняння нового члена сім'ї. Висловлення вголос порівняльних фраз, які звичайно завжди будуть не на користь нового батька або матері, можуть вивести з рівноваги, але цього ніколи не можна допускати. Навпаки, варто докладніше розпитати дитину про ті гарні якості, які вона пам'ятає про своїх батьків й можливо навіть щось відтворити [4].

Існує певна різниця у вихованні та соціалізації дитини в материнських та батьківських неповних сім'ях.

Розгорнута констатація терміну материнська неповна сім'я позначає більше широку категорію матерів, що виховують дітей у сім'ях без батька, у тому числі розведених і вдових. Як правило, у повсякденній свідомості людей поняття «самотня мати» ототожнюється із самотнім материнством, а сім'ї самотніх матерів різного шлюбного статусу є неповними або материнськими сім'ями.

Більша частина таких сімей виникає через відхід батька. Тому жінки своє розчарування стосовно колишнього чоловіка іноді несвідомо проєктують на дитину. У ряді випадків мати прагне заповнити недолік батьківської турботи, оточуючи дитину надмірним пещенням й опікою. У материнських неповних сім'ях хлопчики не бачать приклада чоловічої поведінки в сім'ї, що заважає формуванню в процесі їхньої соціалізації адекватного подання про рольові функції чоловіка, батька. Хлопчик не має можливість на найближчому прикладі спостерігати особливості чоловічої поведінки й мимоволі переймає жіночі риси. Психічний і сексуальний розвиток дівчинки в неповній сім'ї також відрізняється суперечливістю. Поведінку незаміжньої матері в сім'ї багато в чому обумовлено відсутністю другого батька. Це впливає й на соціалізацію дівчинок, що виховуються в материнських неповних сім'ях, спотворює їхнє подання про рольові функції жінки, дружини, матері. Часто в неповних сім'ях даного типу виникає таке явище, як фемінізація (перевага жіночого впливу).

Матері, що виховують дітей у неповній сім'ї, часто змушені витратити більше часу й сил на матеріальне забезпечення сім'ї й відповідно менше часу й сил залишається в них на заняття з дітьми, їхнє виховання. Діти в цьому випадку часто залишаються без усякого догляду, що обертається нерідко проблемою бездоглядності дітей [30].

Серед населення існує думка про те, що батько, що виховує дитину без матері, це рідке явище. Неповна батьківська сім'я це не цілком традиційна модель сім'ї, тому весь уклад життя, включаючи звички суспільного сприйняття, не цілком до неї пристосовані.

Серед батьків, що виховують дітей без матері часто зустрічається думка, що жінка більше компетентна в питаннях виховання дітей. Існуючий стереотип про те, що жінка повинна бути «охоронницею домівки», а чоловік є домінуючим на ринку праці, «єдиним годувальником» сім'ї, ускладнює й без того складну подвійну відповідальність батька.

Однією з основних причин виникнення неповної батьківської сім'ї є смерть жінки. Іноді причиною виникнення самотнього батьківства є розлучення чоловіка й жінки, або результат судового рішення про позбавлення або обмеження рідної матері дитини батьківських прав. В останні роки виявляється тенденція змушеного самотнього батьківства в результаті невиконання матір'ю своєї материнської ролі (халатне відношення до питань життя й виховання дитини, добровільно обране роздільне проживання матері й дитини). Причиною виникнення батьківської сім'ї може бути фактор соціального батьківства - опікунство, піклування, коли чоловік у силу сукупності причин виконує батьківську роль у житті дитини, не будучи її біологічним батьком. Крім того, не варто забувати, що існує велика кількість батьківських сімей, які перебувають у шлюбі тільки фактично й виховують дитину поодинці, тобто без участі рідної матері дитини.

Нечисленні дослідження неповних сімей й виховання дитини в них виявив ряд певних проблем, властивих батьківській сім'ї.

По-перше, це сполучення ролі обох батьків в одній особі. Тому що сучасна сім'я характеризується поділом експресивної (виховної) і інструментальної (економічно продуктивної) ролей, батько при сполученні цих ролей зазнає істотних труднощів, що впливають на стан сім'ї в цілому. Наприклад, батьки більше чим матері схильні допомагати 6-літній дитині й поблажливіше ставитися до проявів її нестриманості, проте матері з більшою готовністю відгукуються на заклик виявити увагу, і більше сприйнятливі до статево-рольових розходжень. Очевидно, існує якась загальна взаємодоповнюваність батьків, так що батьки є більше поблажливими вихователями в одних сферах і більше строгими - в інших. Сучасні ринкові відносини характеризуються повною зайнятістю матеріальним забезпеченням і мінімальною кількістю часу, виділюваного батьками для сімейних відносин. На виховання, як правило, часу не залишається. Діти в неповній сім'ї часом відчувають гостру нестачу уваги з боку

батька, формуючись при цьому, як більше самостійні особистості, чим їхні однолітки, пізнаючи світ методом власних проб і помилок.

По-друге, неповну батьківську сім'ю характеризують утруднення в статево-рольовій орієнтації дітей. Зростає ризик неуспішного формування власної сім'ї, тому що стереотипи чоловічої й жіночої поведінки в сім'ї формуються на ранньому етапі соціалізації дитини. Якщо нестача чоловічого стереотипу поведінки в сім'ї досить розповсюджене явище в сучасному російському суспільстві, то недолік материнського впливу, особливо для дівчат, істотно утрудняє процес формування подань про себе як дівчинку, жінку й матері. Дівчинки більше часу проводять у суспільстві матерів, більше зайняті вбиранням будинку, готуванням їжі й інших домашніх справ під доглядом матері.

Більша частина цих завдань прямо спрямована на благополуччя інших членів сім'ї, привчає дівчинок передбачати й задовольняти потреби інших - виховують «турботливу» поведінку. При відсутності матері в сім'ї, стереотип жіночої поведінки формується впливом інших значущих дорослих, або списується з жіночої складової батька.

По-третє, для неповної батьківської сім'ї характерні й властиво особистісні проблеми самотнього батька. Чоловіка часто приховують свої любовні рани за мужнім самовладанням і мовчанням, замість того, щоб шукати підтримку серед оточуючих. Існує два різних подання про чоловічу самотність. Один - це героїчний образ, що асоціюється із сильним, незалежним чоловіком, що проходить або мріє пройти випробування на мужність. Інший протилежний образ чоловічої самотності - трагічний чоловік, переможений невдаха, що замкнув свої двері й сидить на самоті за кухонним столом зі склянкою алкоголю. Важкі почуттєві втрати коливаються основи всього існування й буття.

Чоловік починає сумніватися у власній здатності робити оцінку, боїться помилитися й тому боїться майбутніх відносин.

По-четверте, неповній батьківській сім'ї часто властиві труднощі при формуванні вторинної сім'ї, що виникають у відносинах між дітьми й новою дружиною батька та, можливо, її дітьми. З однієї сторони при формуванні вторинної сім'ї з'являється надія на поліпшення, з іншої, виникає тривога, переживання чогось чужорідного в будинку: дитина переживає за своє місце в сім'ї. Як правило, причини формування неповної батьківської сім'ї викликає глибокі трагедії - або смерть матері, або алкоголізм тощо і діти можуть бути сильно педагогічно занедбаними. Але, з іншого боку, і прагнення до тепла в них виражено сильніше. Тому багато чого у формуванні вторинної сім'ї буде залежати від позиції дорослих стосовно дітей.

Наступною характеристикою неповної батьківської сім'ї є період адаптації сім'ї при зміні її структури до нових умов існування, які притягають за собою зміну способів взаємодії, функції сім'ї й переконань. Така адаптація вимагає масу сил і батько, що несе головну відповідальність за дітей, часом має потребу в нагадуванні про те, що йому треба поїсти, відпочити, поспати й піклуватись за себе. Таким чином, у центрі уваги повинен бути новий образ повсякденного життя.

У батьківських неповних сім'ях до перерахованого вище проблемам додається відсутність материнського пещення, без якого виховання дітей теж не може бути повноцінним [47].

Найбільші проблеми з вихованням дітей, як правило, виникають у неповних сім'ях, що утворилися в результаті розлучення. Тут своє вкрай негативний вплив робить як сам факт розлучення, так і звичайно попередня йому конфліктна ситуація в сім'ї.

Як закордонні, так і російські дослідження виховної дієздатності неповної сім'ї зафіксували ряд істотних відмінностей у поведінкових установках дітей розлученого чоловіка й жінки.

Негативний вплив розлучення на соціальну адаптацію дітей проявляється не тільки в рамках міжособистісної взаємодії з батьками, але й

поширюється на інші сфери життєдіяльності. У ряді публікацій відрізняється, зокрема, зниження пізнавальних установок у дітей розлучення, низька шкільна успішність і слабка виразність прагнення до досягнень [41].

Переважає більшість соціальних характеристик дітей, що переживають розлучення, свідчить, на жаль, про негативний характер його наслідків на розвиток особистості дитини. Фахівці відрізняють більше виражені негативні наслідки ситуації в неповній сім'ї в дітей розлучення, на відміну від дітей, що втратили батьків у результаті передчасної смерті. Якщо останні пережили втрату батька як наслідок нещасного випадку, то в батьків, що пережили розлучення, відхід одного з них пов'язаний з поданням про зрадництво, відсутність любові й власної незначущості. Діти розлучення більше схильні до психологічної деформації особистості, вони частіше мають низьку самооцінку, вище індекс тривожності, більше під власні комплекси. Оскільки сім'я виконує наступні функції:

- виховна функція;
- економічна – полягає в бажанні членів сім'ї задовольнити свої матеріальні потреби;
- емоційна функція – задоволення базових психологічних потреб (потреба у визнанні, повазі, симпатії, емоційній підтримці);
- функція духовного спілкування – спільне проведення дозвілля, взаємне духовне збагачення (дана функція відіграє значну роль духовному розвитку людини);
- функція первинного соціального контролю – забезпечення виконання соціальних норм членами родини й інше.

Зрозуміло, що в сім'ї з одним з батьків перераховані функції не можуть реалізовуватися в повному обсязі.

Існує ряд проблем, які стосуються неповних сімей, до яких відносяться соціально - економічні, педагогічні, медичні й психологічні.

Серед проблем неповних сімей в більшості випадків особливо гостро стоїть проблема економічного характеру (матеріальні труднощі, випробовувані сім'єю). Сукупний бюджет сім'ї складається з індивідуального трудового доходу, пенсій, компенсаторних виплат і пільг, обумовлених державою, аліментів на дітей після розлучення, подарунків у грошах або речами, продуктів від родичів і друзів [62, 54].

Через те, що найчастіше, главою такої сім'ї є жінка, то варто звернути увагу на політику зайнятості в країні в цей час. Сьогодні йде витиснення жінок з робочих місць на біржу праці або в сферу низькооплачуваних бюджетних установ. Необхідність утримання й виховання дитини частіше спонукають жінок бути активнішими у пошуках більш оплачуваної роботи або додаткового заробітку.

Останнім часом значно скоротився перелік соціальних гарантій і знизився рівень соціального захисту. Жінка - мати, що виховує дитину без батька, сама повинна відповідати за добробут своєї родини. Особливий нестаток відчувають неповні сім'ї, у яких ростуть діти з відхиленнями від норми у фізичному або нервово-психічному розвитку, а тим більше діти - інваліди. Якщо дитина - інвалід має потребу в постійному догляді, то жінка не має ніякої можливості поліпшити матеріальний добробут, їм доводиться жити на пенсію по інвалідності дитини [62; 59].

Навіть найтурботливіша жінка в неповній сім'ї, фізично не має досить часу для виховання своєї дитини. Через надмірну зайнятість і трудову перевантаженість матері діти надані самі собі.

Серед проблем неповних сімей особливо гостро стоїть проблема їх функціонування як інституту виховання й соціалізації дітей. Специфічний спосіб життя сім'ї з одним з батьків відчутно відбивається на виховному процесі. Відсутність одного з батьків в сім'ї може стати причиною неповноцінного, невдалого виховання дітей. У материнських неповних сім'ях хлопчики не бачать приклада чоловічого поведіння в родині, що сприяє

формуванню в процесі їхньої соціалізації неадекватного уявлення про рольові функції чоловіка, батька. Поводження незаміжньої матері в родині багато в чому обумовлено відсутністю другого з батьків. Це впливає й на соціалізацію дівчаток, які виховуються в материнських неповних сім'ях, спотворює їхні уявлення про рольові функції жінки, дружини, матері. Діти, що виховуються в сім'ях одним з батьків, позбавлені приклада взаємин чоловіка й жінки в родині, що негативно впливає на їхню соціалізацію в цілому й на підготовленість до майбутнього сімейного життя зокрема. Психологія і педагогіка оцінює показник ідентифікації дітей зі своїми батьками одним з основних критеріїв ефективності сімейного виховання. При цьому дитина виражає прийняття моральних і ідеологічних норм своїх батьків. Здійснення цієї складової виховного процесу в неповній сім'ї деформується у зв'язку з відсутністю одного з батьків. У неповних сім'ях до перерахованих вище проблем додається відсутність материнської ласки, без якого виховання дітей теж не може бути повноцінним [69, 119].

У рамках виховної діяльності одному з батьків складно здійснити повноцінний контроль за дитиною й у цілому впливати на її поведження. Ефективному вихованню заважає ряд об'єктивних причин:

- руйнується звична тріада в родині: «батько + мати + діти»;
- основна причина - надмірна зайнятість на роботі, що не дозволяє приділяти дітям достатньої уваги.

Наступна соціальна характеристика, що вимагає уваги суспільства до неповної сім'ї з неповнолітніми дітьми, пов'язана з якістю здоров'я останніх. Вчені-педіатри, що досліджують рівень здоров'я дітей, приходять до невтішного висновку: діти з неповних сімей значно частіше піддані гострим і хронічним захворюванням. Жінка змушена, насамперед, виконувати функції матеріального забезпечення сім'ї на шкоду традиційно материнським обов'язкам виховання й зміцнення здоров'я дітей. [69, 120].

У неповній сім'ї одному з батьків, який залишився, неважко створити у дитини негативне уявлення про відсутнього другого з батьків, особливо якщо розставання було пов'язане з розлученням, просто уходом або чимсь, що заподіює сильний біль. Жінка, що залишилася з дітьми без чоловіка, повинна дуже постаратися, щоб її дитина не подумала, що всі чоловіки погані. Хлопчику, який це чує, важко повірити, що бути чоловіком добре.

Через те, що діти в неповній родині не можуть спостерігати відносини між чоловіками й жінками, то вони виростають, не маючи цілісної моделі цих відносин. Однак всі ці проблеми розв'язуються. Жінка - мати цілком може мати адекватну, приймаючу установку стосовно чоловіків і бути досить зрілою, щоб не створювати в дітей негативного уявлення про їх. Вона може допомогти своїм дітям встановити добрі й близькі відносини з дорослими чоловіками, яких вона знає й поважає.

Хлопчики в неповній сім'ї, де з батьків одна мати, зіштовхуються з більш серйозною проблемою, заголублені матір'ю або переконавшись у тому, що в суспільстві головні жінки вони починають відчувати, що чоловіки грають незначну роль як в сім'ї так і в суспільному житті [69; 123].

Дівчинка в неповній сім'ї теж може одержати перекручене уявлення про відносини між чоловіками й жінками. Вона або готова на роль прислуги – дає все й нічого не одержує або відчуває, що може все робити самостійно й бути зовсім незалежною.

Отже, на підставі вище викладеного можемо узагальнити, що основними проблемами неповних сімей є:

1. Матеріально-побутові (фінансові) проблеми. Якщо сім'я має один трудовий дохід, вона вважається малозабезпеченою. Сім'я живе на допомогу з безробіття і дитячі посібники, які несвоєчасно виплачуються, або на виплати аліментів при розлученні.

2. Проблеми з працевлаштуванням. Вирішення цієї проблеми, особливо матір'ю-одиначкою, утруднене через те, що самотній матері потрібно знайти

добре оплачувану роботу, яка б знаходилась близько від дому та мала вільний графік роботи або з можливістю виконувати роботу вдома, без відряджень, нічних змін. Одинокий батько бере на себе надмірно важке навантаження, додаткові заробітки, щоб забезпечити нормальне життя дітям.

3. Житлова проблема. Може виникнути при неможливості розміну житлоплощі. Розлучені батьки змушені проживати спільно, що є приводом для конфліктів.

4. Психологічні проблеми. «Проблема батьків» - проблема поєднання ролей (батька, матері). У батьківських неповних сім'ях страждає уклад життя, суспільство погано сприймає такі сім'ї.

5. Відсутність досвіду сімейного життя. Особливо у матерів-одиначок. Після розлучення відносини між батьками можуть залишитися нормальними або знаходяться в стані конфронтації. Найчастіше мати перешкоджає спілкуванню дітей з батьком або батько взагалі не цікавиться дітьми і тільки допомагає матеріально (чи ні).

6. Проблема виховання і соціалізації дітей.

Неповна сім'я не має цілісної гармонійної системи відносин; батько і мати не взаємозамінні для дітей в плані виховання (дитина багато чого недоотримає). Постійна занятість батьків на роботі, матеріальні та інші проблеми нерідко призводять до бездоглядності дітей. У таких сім'ях більше педагогічно запущених дітей.

Розпад сім'ї створює почуття провини у батьків перед дітьми, через що виникає гіперопіка, розпещеність дітей, вміння маніпулювати дорослими в своїх інтересах. В інших випадках мати зганяє свою образу на дітях за невдале життя. У неповних сім'ях частіше виникають конфлікти між матір'ю і дітьми-підлітками.

Останнім часом можна бачити переважання жіночих неповних сімей «бабуся-мати-дитина», де кожне покоління як би повторює долю батьків. Дитина, вихована в такій сім'ї, зазвичай повторює долю батьків, недостатньо

підготовлена до сімейного життя і створення власної сім'ї і ймовірність розпаду шлюбу у них вище, ніж в повній сім'ї.

7. Проблема створення нової сім'ї. Досвід минулого сімейного життя заважає створити нову сім'ю:

- розведеним - страх повторити помилку;
- овдовілим - пам'ять за померлою дружиною або чоловіком;
- самотнім - відсутність досвіду сімейного життя, які, як правило, дуже самостійні і не готові йти на компроміс.

А якщо і відбувся повторний шлюб, то як правило, він буває короткочасним, заважає порівняння з колишнім шлюбом.

Іноді буває «поворотний шлюб», коли батьки намагаються налагодити своє життя. Зберігаються інтереси дітей. Шлюбний союз виникає між людьми, які добре знають переваги і недоліки один одного, але він може мати і негативний бік, коли в сім'ю повертається батько-алкоголік або мати з асоціальною поведінкою.

8. Проблема відносини до вітчима, мачухи у дітей.

- змінюється життя дітей;
- проблема відносин з новими членами сім'ї (з новою дитиною від батька);
- народження загальної дитини;
- проблема відносин родичів з обох сторін.

9. Проблеми дітей.

- почуття власної неповноцінності (образа, пригніченість, вина за розпад сім'ї);
- психологічна травма;
- переживання батьків негативно впливають на формування особистості дитини, порушують формування у неї адекватного уявлення про взаємини між статями. Підлітки рано починають статеве життя, ще до повноліття; діти схильні до суїциду. У мотивах суїцидів в 92% випадків

ведучим є неблагополуччя у відносинах з протилежною статтю і невміння побудувати ці відносини;

- діти перестають спілкуватися з батьками; вітчим і мачуха, як правило, не грають суттєвої ролі у вихованні пасинків. Відносини стають формальними.

10. Проблема взаємин дітей - між своїми дітьми, спільною дитиною, між новими родичами і т.д.

11. Медичні проблеми - невлаштовані в сімейному відношенні жінки часто мають позашлюбну вагітність, в 2 рази частіше закінчується народженням недоношених дітей або дітей з низькою масою тіла. Кожна друга дитина народжується з аномалією розвитку, з внутрішньочерепною травмою.

Це частіше пов'язане з поширенням шкідливих звичок у самотніх матерів (куріння, алкоголь). Соціальні дослідження НДІ педіатрії АМН показали, що 10,5% жінок після розлучення страждають нейропсихічними захворюваннями, особливо які мають маленьких дітей. Серед розлучених в 2,5 рази більше інвалідів.

У неповних сім'ях діти хворіють в 1,7 рази частіше і довше. Один з батьків не завжди може взяти лікарняний лист, і діти часто залишаються недолікованими.

Серед причин, через які часто хворіють діти, одне з 1-х місць займає низька медична активність матерів. Жінки не вважають, що розлучення - психічна травма для дитини, не звертають увагу на прояв неврозів у дітей, як таких як: енурез, заїкання; не лікують хронічні захворювання у них.

Для зменшення кількості неповних сімей необхідно розробити і створити єдину, комплексну, міжвідомчу систему соціальних служб допомоги неповним сім'ям. Компоненти даної служби повинні бути взаємопов'язані між собою також, як пов'язані між собою всі проблеми

людини. Цілі служб неповної сім'ї повинні бути орієнтовані на дітей, дорослих і сім'ю в цілому.

1.4. Особливості психічного розвитку дитини у неповній сім'ї.

Сім'я грає важливу роль у формуванні та розвитку дитини. З перших хвилин життя дитина розвивається як соціальна істота. Батьки набувають статусу життєво важливих постатей автоматично, оскільки фізичне існування дитини у буквальному сенсі залежить від них; надалі потреба у їхньому коханні та схваленні набуває більшого значення. У відносинах із батьками дитина черпає і освоює поведінкові навички, навички між особистісного спілкування, зразки поведінки та багато іншого. Батьківське ставлення — одне з найбільш важливих аспектів міжособистісних стосунків у сім'ї.

Відомо з давніх часів, що емоційні розлади, порушення поведінки та інші психологічні проблеми з'являються і пов'язані з несприятливими подіями в дитинстві дитини. Конфлікти в сім'ї, брак любові, розлучення або смерть одного з батьків, жорстокість батьків або їх непослідовність у системі покарань і заохочень стають сильними факторами які травмують психіку дитини. У зв'язку з цим дуже важливо, щоб виховуючись в сім'ї, дитина отримувала від дорослих турботу, ласку і тепло, емоційну підтримку найближчих і значущих для нього людей – батьків. Еталоном побудови відносин дитини з іншими людьми є особливості взаємодії батьків з дитиною. Тому дуже важливо, щоб у кожної дитини були і мати, і батько.

Але якщо дитина виховується в сім'ї, де тільки один батько? Фахівці, які займаються вивченням проблем виховання в сім'ї, помічають, що виховання в неповній сім'ї стає більш складною і важкою справою і таїть в собі певний ряд труднощів, з якими рано чи пізно стикається самотній батько.

Самотньому батьку доводиться стикатися з необхідністю пристосовуватися до величезної кількості змін, які відбуваються в його житті, новим моделям взаємодії зі своєю дитиною або дітьми, так як він один поєднує функції обох батьків. Дитина самотнього батька поступово освоює нові взаємини з іншими людьми і навколишнім світом.

По-перше, батькам доводиться брати на себе всю відповідальність за підтримання взаємодії дитини з батьком, який живе окремо (якщо батьки розлучені), а також з членами сім'ї другого з батьків дитини. Це важливо, так як впливає на те, щоб у дитини не сформувалося негативне ставлення до батька (матері) «зрадив» його, а також цього ставлення до родичів, щоб не з'являлося почуття провини за розвалену сім'ю батьків.

По-друге, для самотніх батьків особливою турботою є завдання встановлення адекватних взаємин з людьми протилежної статі, для того, щоб допомогти своїй дитині оволодіти відповідною жіночою або чоловічою роллю та формами поведінки, які прийняті в сучасному суспільстві.

Коли в сім'ї відсутній не просто батько, а перш за все чоловік, ця ситуація є важливою передумовою відхилень у розвитку психіки дитини. У неповних сім'ях дефіцит чоловічого впливу проявляється в наступному: порушення гармонійного розвитку інтелектуальної сфери, процес ідентифікації дівчаток і хлопчиків робиться менш чітким, ускладнюється навчання навичкам спілкування і взаємодії з протилежною статтю, можливо формування надмірної прихильності до матері. Найбільш виразно відмінні риси в розвитку сфери інтелекту дитини, що виховується в неповній сім'ї, починають проявлятися в молодшому шкільному віці, коли стають найбільш інтенсивними заняття розумовою діяльністю. Для того, щоб інтелект дитини розвивався повноцінно, дуже важливо, щоб в оточенні молодшого школяра, починаючи з раннього дитинства, зустрічалися обидва типи мислення – і жіночий, і чоловічий. Негативно позначається на розвитку математичних здібностей, як дівчаток, так і хлопчиків відсутність батька в сім'ї, з чим би

воно не було пов'язане з розлученням, смертю, частими і тривалими відрядженнями або роздільним проживанням. Наявність чоловічого авторитету в сім'ї впливає не тільки на характер розумового розвитку дітей, але і на формування їх інтересу до освіти і навчання, стимулює бажання вчитися.

Однією з безлічі проблем, з якою стикаються діти, які виховуються в неповній сім'ї-їх невміння протистояти труднощам в житті, невпевненість в собі, і, згодом, низький рівень їх соціальної активності.

Таким чином, ми приходимо до висновку про те, що роль батьків є багатоплановою і відбивається на формуванні особистості дитини, починаючи з раннього дитинства. Відсутність одного з батьків призводить до порушень психічного і розумового розвитку дитини, зниження її соціальної активності, деформацій особистості і порушення процесу статево-рольової ідентифікації, а також до різного роду відхилень у поведінці та стані психічного здоров'я. Все це має серйозний вплив на подальше особисте і суспільне життя як хлопчика, так і дівчинки.

Коли заходить мова щодо специфічних умов розвитку дитини після розлучення або втрати одного з батьків, з'являється основне питання: що означає для дитини і його розвитку ситуація, що він тепер живе в неповній сім'ї.

Діти, що ростуть в неповній сім'ї, відчують почуття великого сорому перед іншими людьми (наприклад, перед вчителями), що у них немає "справжньої" сім'ї. Крім почуттів образи і болю, з приводу покину тості одним з батьків, у дитини ще з'являється відчуття, що з ним щось не в порядку. Розчарування, печаль, відчуття безвладдя у дітей розвиває почуття власної неповноцінності. Для дитини втрата одного з батьків є сильним стресом в житті, це своєрідний поштовх для розвитку відхилень в його поведінці і психології. Так як діти відчують потребу в тісному контакті з

близькими людьми, в тому числі їх ласці і обіймах, у них формується глибоке почуття прихильності до батьків.

Відчуття благополуччя і справедливості необхідне для душевної рівноваги дитини. З цієї причини батьки грають надзвичайно велику роль в житті дитини. Якщо сім'я соціально благополучна, то батьки забезпечують реалізацію його основних базових потреб в безпеці, захисті, любові, розвитку, довірі, спілкуванні, участі. Батьки формують у дитини сімейні традиції, прищеплюють основні соціальні та побутові навички, мотивують до навчання і праці, прищеплюють дотримання правил і норм людського спілкування. Також батьки виконують важливу задачу інтелектуальної і соціальної стимуляції дитини, включають його в соціально-активну діяльність, розвивають самостійність, відповідальність, працьовитість, старанність, формування ініціативи, надають автономності.

Взаємини між дітьми і батьками в благополучній родині будуються на постійній любові батьків до своєї дитини, батьки розуміють дитину, дитина відчуває свою цінність і значимість власного «Я», наслідує і ототожнює себе з батьками.

Фактором ризику, який часто ускладнює нормальний емоційно-особистісний розвиток дитини, є, безумовно, розлучення батьків. Дитина втрачає психологічну підтримку, руйнується його колишній соціальний світ, з'являється необхідність вирішувати нові завдання, коли відбувається розпад сім'ї, який є основним агентом соціалізації особистості дитини.

На розвиток особистості дитини впливають багато факторів. Один з основних – клімат у родині, атмосфера сімейних відносин, якими дихає дитина. У взаєминах з батьками вона знаходить досвід спілкування з людьми. Дитина сприймає сімейні цінності, намагається відповідати певним умовностям, вдачам і традиціям, що затвердилися в сім'ї її батьків.

Діти дуже чуйно й швидко помічають навіть найменші нюанси у відносинах батьків між собою. Взаємини матері й батька для дитини

поступово стають зразком для наслідування. Якщо батьки між собою доброзичливі, дружні, допомагають один одному, то подібні відносини в них формуються й з дітьми, які у свою чергу так само будуть ставитися до всіх оточуючих їх людей. Якщо батьки ворогують, постійно сваряться за лідерство в сім'ї, то й діти, як правило, поведуться так само [13, 99].

Коли батько владний і строгий, а мати лагідна й добра, то зразком для наслідування може стати "чоловічий ідеал". Особливо це відноситься до хлопчиків. Однак у наш час при рівноправності між статями і дівчата цілком можуть додержуватися чоловічого зразка поведження. Взаємини між батьками – це та підстава, на якій найчастіше базується в людини вибір її власного життєвого стилю. Найбільш загальні характерні риси дітей однієї сім'ї є відбиттям тієї атмосфери, що панувала в їхньому рідному домі. Хоча, діти однієї й тієї ж сім'ї зовсім не подібні один на одного. Найчастіше вони бувають зовсім різними [13, 102].

Істотним фактором, що обумовлює вплив сім'ї на формування особистості дитини, є сімейне оточення. Для кожної родини характерні певні відносини між її членами. Кожна сім'я має свої відмітні риси. Сім'я починається з матері, батька й дитини. Роль матері відрізняється від ролі дружини. Роль батька відрізняється від ролі чоловіка. Поява маляти привносить нові особливості у взаємини між батьками. Дитина – їхня єдина дитина, навколо якої зосереджується вся батьківська увага. Між цими трьома членами родини створюються певні відносини. Найчастіше в центрі всього сімейного життя виявляється дитина. Безумовно, обов'язки в матері стосовно дитини, особливо в перші роки її життя, значно ширші, ніж у батька. Таке призначення жінки-матері [62, 154].

При народженні другого маляти знову змінюється положення кожного члена родини. "Король-маля" зненацька виявляється "скинутим із престолу". Відтепер він повинен зайняти місце відповідно до положення, яке змінилося, і невідомо чому мама і тато це допустили. Це трапилося тому, що нова

людина - дитина - зайняла місце першої дитини, яка шукає можливість відновити своє колишнє положення, причому на правах старшого. Тим часом маля, що з'явилося звикає до свого місця в родині в якості "дитини". Але таке його положення для старшої дитини має зовсім інший зміст.

Коли з'являється третя дитина, знову відбувається зміна положення всіх членів родини. Відтепер у ній троє дітей. Старшого "скинули із престолу" ще раніше, і зараз настала черга другої дитини. Тепер він перебуває в середині – між старшою й молодшою кожною наступною народженою дитиною сімейне співтовариство приймає новий обрис, з новими впливами один на одного й нові взаємозв'язки. Напевно, тому діти в одній і тій же сім'ї так не схожі один на одного, незважаючи на те, що вони виховуються разом. Можна скоріше знайти подібність між старшими дітьми одного віку двох різних сімейств, ніж між першою й другою дитиною однієї родини. У міру розвитку родини кожна її дитина затверджує себе по-своєму. Дуже часто положення одного з дітей здається більше кращим. Іноді створюється враження, що друга дитина несе "погрозу" першому. Це ж відноситься часом і до старшої дитини, якщо маля буде намагатися її перевершити.

Роль старшого серед дітей в одній сім'ї цілком залежить від того, як кожна окрема дитина її розуміє. Не всі первістки прагнуть бути ведучими. Будь-яка родина є унікальною в цьому питанні завдяки своїм тлумаченням взаємин. Раннє осмислення ролі лідера залишає в людини враження на все життя. А залежить воно від виховання в батьківській сім'ї.

Якщо ж сім'я має статус неповної, то всі ці закономірності психологічного становлення особистості змінюються, тому що один з батьків, будь-то мати чи батько, не може врахувати усіх нюансів виховання дитини. Тому психологічне здоров'я дитини у неповній сім'ї порушується, вона може бути занадто емоційною, тривожною, замкнутою та ін.

Необхідно також звертати особливу увагу на підвищену уразливість хлопчиків у неповній сім'ї і наявність у них додаткових причин для тривожності. У зв'язку з відсутністю в неповній сім'ї чоловічого еталона ідентифікації, самотня мати намагається компенсувати сину цей недолік зміною своєї батьківської ролі. Однак ця зміна стратегії відносин із сином призводить до драматичних результатів: жінка не в змозі надати материнську функцію любові, терпимості і теплоти з батьківською, заснованою на чоловічій вимогливості й авторитарності. У результаті хлопчик позбавляється не тільки батька, але і частково матері. Емоційний стан хлопчиків у неповній сім'ї більш низький, ніж дівчат, і пов'язаний з відчуттям особистісної ізоляції. Хлопчики в неповній сім'ї частіше відчувають почуття самотності і труднощі в спілкуванні, ніж дівчата або діти з повних сімей. Хлопчик відчуває недолік мужності. Деякі мами перегинають палицю вже з самого народження крихітки. Недолік твердої чоловічої руки вони вирішують компенсувати суворим вихованням — ніяких телячих ніжностей, увага на хлопчачі ігри прямо з пелюшок і максимум самостійності. Їхні мотиви зрозумілі — нікому не хочеться виростити мамія, однак час для спартанського виховання вибрано невірною. Будь-який малюк має право на отримання щедрої порції ласки і ніжності, і відсутній тато ніяк не може стати причиною дефіциту материнського тепла.

Культивування жалібного ставлення до себе і сина. Жінка надмірно шкодує дитину, мучиться своєю провиною і не може відкинути образу на його батька. Малюк з перших днів призначається на роль єдиного чоловіка в сім'ї, і на дитячі плечі лягає непомірний тягар відповідальності за маму. Хоча турботлива дитина мимоволі приковує захоплені погляди, згодом надмірний зв'язок з мамою і почуття відповідальності за неї загрожує неможливістю побудувати власну сім'ю. А старіюча мати настільки звикає до такої опіки, що вже не в змозі відпустити дорослого сина, та й сам він починає вважати себе чи не зрадником. Щоб уникнути такого непривабливого сценарію, чітко

визначати ролі в родині доведеться вже з народження сина, стежачи за тим, щоб не було подібних перекосів. Не варто забирати в дитини дитинство, навантажуючи його відповідальністю за матір, вирощуючи в ньому риси єдиного чоловіка з самого народження.

У хлопчика з'являється відчуття провини за вчинок батька. Найчастіше цим грішать жінки, що зіткнулися з розлученням, але іноді і матері-одиначки починають цю нечесну гру. Як часто ображена жінка вимовляє фразу «тато нас кинув», зовсім не помічаючи очевидної шкоди від такого формулювання? У жінці кипить образа, при цьому мати тісніше об'єднується з дитиною. Але в даному випадку таке «ми» абсолютно не доречно. Тому, якщо розрив з чоловіком стався зовсім недавно, дуже важливим буде постежити за своєю мовою. Ненароком вимовлене, але часто повторюване «ми», діє непомітно, але руйнівню — дитина відразу ж переносить значну частку провини на себе.

У процесі дорослішання дівчинки дефіцит чоловічого впливу істотно ускладнює її розвиток як майбутньої жінки, робиться неможливим формування у неї міжособистісних навичок спілкування, що згодом може негативно позначитися на її сімейному та особистому житті.

Ким для звичайного, нормального батька в повній сім'ї є донька?

Принцесою, красунею, розумницею, улюбленицею ...

Навіть якщо він їй про це і не говорить з ранку до вечора - це засвоюється невербально.

Дівчинка, у якої є батько, з раннього дитинства росте в атмосфері любові до неї чоловіка, вона знає і розуміє, що це таке. Вона ще в дитинстві отримує ту порцію чоловічої любові, яку зможе потім віддати, вже своєму чоловікові. А ще вона мимоволі сканує модель відносин між батьками, ця модель згодом і буде визначати стиль її власних відносин з чоловіком.

Що ж відбувається, коли дівчинка зростає без батька?

1) Вона ні для якого чоловіки не принцеса, не красуня і не улюблениця.

Навіть якщо і красуня, і розумниця.

Вона не відчула в дитинстві, що це таке, коли тебе люблять, і тому не розуміє, як це, на що це схоже і з чим це їдять. Потреба в любові у всіх дітей величезна, і якщо вона не реалізована, то дитина виростає з порожнечою в тому місці душі, яке повинно було бути заповнене батьківською любов'ю.

2) Дівчинка без батька росте з відчуттям «мене нема кому захистити».

Особливо якщо у неї немає старших братів. Значить, захищати треба себе самої. І нехай у неї потім з'явиться хоч сто охочих взяти її під свій захист, вона навряд чи зможе до кінця довіряти чоловікові, і з нею так і залишиться ця настороженість і прагнення все контролювати, а значить і домінувати.

3) Оскільки дівчинка не отримала любові від батька, то в більш дорослому віці вона почне несвідомо шукати її в інших чоловіках, щоб заповнити цей вакуум.

Щастя, якщо їй відразу ж зустрінеться той, хто полюбить її і заповнить те, що вона недоотримала в дитинстві. У більшості ж випадків відбувається інше - цю її потребу багато хто сприймає за доступність і легко цим користуються, не даючи взамін ніякої любові і розширюючи і без того гучний вакуум в її душі. Ймовірні наслідки цього, думаю, немає необхідності описувати.

4) У дівчини, що виростає без батька, моделі сім'ї немає.

Ні з фільмів, ні з книг вона її почерпнути не зможе - бо ця модель створюється з дрібних дрібниць, повсякденних відносин між батьками, їх взаємодії один з одним. Саме тому, «дитбудинківським» дітям згодом так важко створити, а ще важче зберегти сім'ю - у них теж спочатку цієї моделі не було.

5) Ще один аспект цієї проблеми - мами, яким довелося самому ростити свою доньку.

Такий мамі мимоволі доводиться взяти на себе і все чоловічі функції, причому не тільки функцію матеріального забезпечення сім'ї. Мамі доводиться брати на себе і прийняття відповідальних рішень, що стосуються сім'ї. Мама в такий половинчастою сім'ї - головний, єдиний і незаперечний авторитет. І у дочки в голові закріплюється саме такий образ жінки в родині.

б) Як не цинічно це прозвучить, але для дівчинки краще, якщо її батько просто загинув.

Тоді про нього залишиться світла пам'ять, хороші розповіді про нього ...

Набагато гірше, якщо її батьки з якоїсь причини розлучилися, причому зі взаємною ненавистю, образами і докорами.

Ще гірше, якщо дівчинка в ранньому віці встигла побути свідком сварок між батьками. Вона буде їх пам'ятати, навіть якщо була зовсім маленькою - тому що це були останні враження про відносини між мамою і татом.

І зовсім вже труба, якщо мама дівчинки так і продовжує жити з цією непримиренної ненавистю до колишнього чоловіка і не прощенням його. Продовжуючи його звинувачувати і постійно згадуючи все його провини.

І тоді у дочки поступово формується образ чоловіка: зрадника, обманщика і закінченого негідника, на якого ніколи не можна покластися в житті. Що ж потім відбувається, коли вона стає вже дорослою? А відбувається ось що: вона підсвідомо починає притягувати в своє життя чоловіків в точній відповідності з цим образом.

Ось з таким веселеньким «багажем» дівчина і виходить у доросле життя, що в свою чергу породжує наступне:

«З жінками, що виростили без батька або з слабхарактерним батьком, краще не зв'язуватися. Вони не вміють поважати чоловіків, вони їх ніколи не слухають, вони їх підминають під себе або потрапляють в ситуацію, коли вони стають жертвами, якщо мужик не дає себе підім'яти.»

Але дівчата, з якими краще не зв'язуватися тому, що вони вирости без батька, за кого-небудь заміж все-таки виходять. Не факт, що по любові - скоріше, за потребою любові. Може бути, навіть за гарного людини. І ось тут починають вилазити все косяки її однобокого виховання. І рідко у якого чоловіка вистачає мудрості, терпіння і сил виправити їх в ній, тому дуже часто трапляється, що дочка повторює долю своєї матері.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

2.1. Організація та діагностичний інструментарій дослідження психологічних особливостей дітей з неповної родини

Метою даної частини дослідження є порівняльний аналіз індивідуально-психологічних особливостей дітей в повних і неповних сім'ях.

Результати теоретичного аналізу проблеми психологічного розвитку особистості дитини із неповної родини визначили необхідність проведення емпіричного дослідження психологічного змісту, умов та особливостей розвитку особистості дитини. Дане завдання вирішувалося в ході проведення

теоретико-методологічного аналізу вітчизняних та зарубіжних теорій психології сім'ї, зокрема неповної сім'ї у відповідності до сформованої **гіпотези**, яка полягає в тому, що діти з неповних сімей відрізняються від дітей з повних сімей у наступних індивідуально-психологічних особливостях:

- діти виявляють підвищену тривожність, агресивність, ворожі реакції;
- у них частіше за все неадекватна самооцінка;
- проблеми у міжособистісних відносинах.

Враховуючи мету і гіпотезу дослідження, були сформульовані наступні завдання експериментального етапу дослідження:

На основі теоретико-методологічного аналізу вітчизняних та зарубіжних теорій психології сім'ї, розробити діагностику індивідуально-психологічних особливостей дітей, що виховуються в повних і неповних сім'ях;

Провести дослідження психологічних особливостей дитини з неповної сім'ї;

На основі результатів дослідження розробити рекомендації щодо психологічного супроводу дітей з неповних сімей.

Відповідно до визначеної мети, гіпотези, сформульованих завдань, було використано комплекс методів дослідження: спостереження, анкетування (анкета для батьків «Критерії агресивності у дитини» Г.П Лаврентьєва, Т.М. Титаренко); психодіагностика (для вивчення самооцінки дітей - методика «Драбинка», В.Г. Щур); для визначення індивідуальних особливостей дітей (фрустрації, тривожності, рівня психологічного дискомфорту) методика «Будинок. Дерево. Людина» Є.С. Романової, О.Ф. Потьомкіної), математичні методи обробки даних.

Організація дослідження: дослідження проводилось у 2018 році в м. Запоріжжі на базі дошкільного навчального закладу (ясел-садка)

комбінованого типу № 121 «Космос» Запорізької міської ради Запорізької області.

Всього у дослідженні приймало участь дванадцять дітей віком 6-ти та 7-ми років із неповних сімей та їх батьки (батько/мати – 12 чоловік) та одинадцять дітей віком від 6-ти до 7-ми років із повних родин та їх батьки (батько/мати – 11 чоловік).

Досліджуванні є вихованцями старших груп дошкільного віку ДНЗ та були поділені на дві групи. До експериментальної групи входили діти із неповних родин, а до контрольної групи входили діти із повних родин.

Емпіричне дослідження проводилося в декілька етапів:

1. Перший етап дослідження - формування вибірки - проводилося за допомогою спостереження за вихованцями та проведення бесід із батьками.
2. Другий етап дослідження - вибір методів і методик дослідження.
3. Третій етап дослідження – діагностичний.
4. Четвертий етап дослідження - аналіз отриманих результатів та розробка рекомендацій.

Методика «Будинок. Дерево. Людина» Є.С. Романової, О.Ф. Потьомкіної, (Додаток А).

Ця проєктивна методика вивчення особистості була запропонована Дж. Буком у 1948 році. Тест призначений як для дорослих так і дітей, можливе групове дослідження. Суть методики полягає в наступному: обстежуваному пропонують намалювати будинок, дерево, людину, а потім проводиться опитування за розробленим планом.

Мета методики - оцінка особистості досліджуваного, рівня його розвитку, отримання даних, що стосуються сфери його взаємин з навколишнім світом в цілому і з конкретними людьми зокрема, визначення індивідуальних особливостей (фрустрації, тривожності, рівня психологічного дискомфорту).

Обстежуваному пропонується намалювати якомога краще намалювати будинок, дерево та людину.

Особливим способом інтерпретації може бути порядок, в якому виконується малюнок. Так, якщо першим намальовано дерево, це означає, що основне для людини - життєва енергія. Якщо першим малюється будинок, то на першому місці у обстежуваного є безпека, успіх або навпаки, нехтування цими поняттями.

Кількісна оцінка тесту здійснюється на основі симптомокомплексів (таблиця 2.1). Кожен симптомокомплекс складається з показників, які оцінюються балами; якщо показник відсутній, ставиться 0. Присутність деяких ознак оцінюється в залежності від ступеня вираженості. Так, наявність хмар на 1 малюнку - 1 бал, на двох - 2 бали, на трьох - 3 бали (симптомокомплекс «тривожність»). При наявності більшості ознак ставиться 1 або 2 бали в залежності від значимості даної ознаки в інтерпретації одного або всіх малюнків тесту.

Максимально можливі бали в методиці «Будинок. Дерево. Людина».

1. Незахищеність - 32 бали

2. Тривожність - 33 бали
3. Недовіра до себе - 8 балів
4. Почуття повноцінності - 16 балів
5. Ворожість - 15 балів
6. Конфліктність, фрустрації - 23 бали
7. Труднощі спілкування - 18 балів
8. Депресивність - 10 балів

Виразність кожного з симптомокомплексів визначалася за сумою балів його ознак (таблиця 2.2.1).

Методика №2. Анкета для батьків «Критерії агресивності у дитини» Г.П Лаврентьєва, Т.М.Титаренко (Додаток Б).

З метою з'ясування агресивності у дитини в групі дитячого сада використовувалася спеціальна анкета (Г. П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко, 1992).

Анкета складається з 20 питань. Позитивна відповідь на кожне запропоноване твердження оцінюється в 1 бал. Узагальнення результатів анкетування відображається у вигляді відсоткового співвідношення кількості позитивних відповідей до загальної кількості питань.

Інтерпретація результатів:

Висока агресивність - 15-20 балів.

Середня агресивність - 7-14 балів.

Низька агресивність - 1-6 балів.

Методика №3. «Драбинка», В.Г. Щур (Додаток Б).

Методика призначена для виявлення системи уявлень дитини про те, як вона оцінює сама себе, як на її думку, її оцінюють інші люди і як співвідносяться ці уявлення між собою.

Сходи́нка 1 - завищена самооцінка.

Вона найчастіше характерна для дітей 6-7 років і є для них віковою нормою. У бесіді діти пояснюють свій вибір так: «Я поставлю себе на першу

сходинку, тому що вона висока», «Я найкращий», «Я себе дуже люблю», «Тут стоять найкращі хлопці, і я теж хочу бути з ними» . Нерідко буває так, що дитина не може пояснити свій вибір, мовчить, посміхається або напружено думає. Це пов'язано зі слабо розвиненою рефлексією (здатністю аналізувати свою діяльність і співвідносити думки, переживання і дії з думками і оцінками оточуючих). Саме тому у цьому віці не використовується бальна (відміточна) оцінка.

Сходинок 2, 3 - адекватна самооцінка.

У дитини сформовано позитивне ставлення до себе, він вміє оцінювати себе і свою діяльність: «Я хороший, тому що я допомагаю мамі» і так далі. Це нормальний варіант розвитку самооцінки.

Сходинка 4 - занижена самооцінка.

Діти, що ставлять себе на четверту сходинку, мають кілька занижену самооцінку. Як правило, це пов'язано з певною психологічною проблемою дитини. У бесіді дитина може про неї розповісти. Наприклад: «Я ані хороший ані поганий, тому що я буваю добрим (коли допомагаю татові), буваю злим (коли на брата свого кричу)». Тут у наявності проблеми у взаєминах в сім'ї. В даному випадку зруйновані ситуація успіху і позитивне ставлення; порушені міжособистісні відносини зі значимими дорослими.

Сходинок 5, 6 - низька самооцінка

Дітей у віці 6-7 років і з низькою самооцінкою в групі близько 8-10%. Іноді у дитини ситуаційно знижується самооцінка. На момент опитування щось могло статися: сварка з товаришем, невдало наклеєний будиночок на занятті і т.д. І в бесіді дитина розповість про це. Наприклад: «Я поганий, тому що побився з Сергієм», - і так далі. У таких випадках, як правило, через день-другий ви отримаєте від дитини іншу відповідь (з позитивною самооцінкою).

Небезпека цієї ситуації полягає в тому, що низька самооцінка може залишитися у дитини на все життя, внаслідок чого дитина не тільки не

розкриє своїх можливостей, здібностей, задатків, а й перетворить своє життя в низку проблем і негараздів, слідуючи своїй логіці: «я поганий, значить, я не гідний нічого хорошого».

У даній ситуації дуже важливо знати причину низької самооцінки, оскільки без цього не можна допомогти дитині. Наведемо приклади відповідей дітей, з яких відразу стає зрозуміло, в якому напрямку надавати їм допомогу: «Я поставлю себе на нижню сходинку (малює гурток на п'ятій сходинці), тому що мама говорить, що я неуважний». Тут необхідна робота з батьками: бесіди, в яких слід пояснити індивідуальні особливості дитини. Наприклад, якщо це дитина старшого дошкільного віку, то необхідно розповісти, нагадати зайвий раз батькам про те, що дитина в цьому віці ще не володіє ні стійкою увагою, ні довільністю поведінки, що у кожної дитини свій темп засвоєння знань, формування навчальних навичок. Корисно регулярно нагадувати батькам про неприпустимість надмірних вимог до відсталому школяреві. Вкрай важлива демонстрація батьками позитивних якостей, кожного успіху їхньої дитини.

Невміння дітей спілкуватися, співпрацювати один з одним - основні причини конфліктів в дитячому середовищі.

Сходинка 7 - різко занижена самооцінка.

Дитина, яка вибирає найнижчу сходинку, знаходиться в ситуації дезадаптації особистісного та емоційного неблагополуччя. Щоб віднести себе до «найгірших», потрібен комплекс негативних факторів, які постійно впливають на дитину.

Відсутність своєчасної кваліфікованої допомоги спеціаліста в подоланні причин труднощів у міжособистісних відносинах у спілкуванні дитини, найбільш часті причина різкого зниження самооцінки дитини. Щоб скорегувати її, необхідна спільна діяльність батьків та спеціалістів. Суть допомоги спеціаліста дітям з низькими показниками рівня самооцінки

складається в уважному, емоційно-позитивному, оптимістично настроєному відношенню та ставленню до них.

2.2. Аналіз та розрахунки отриманих результатів дослідження

На першому етапі дослідження проводилась діагностика для визначення індивідуальних особливостей (рівня тривожності, фрустрації, конфліктності) дитини дошкільного віку із повної та неповної родини за методикою «Будинок. Дерево. Людина» ЄС. Романової, С.Ф.Потьомкіна.

В дослідженні приймали участь 23 дитини 2012-2013 років народження: 12 дітей з неповних сімей та 11 дітей із повних сімей.

Отримані результати за даною методикою у дітей із неповних родин приведено нижче:

1. Грачов Микола, 2013 р.н., – 11 балів;
2. Бовкун Ангеліна 2013 р.н., –8 балів;
3. Малахова Майя 2012 р.н., – 16 балів;
4. Сметанкіна Таїсія 2012 р.н. – 17 балів;
5. Портной Єгор 2013 р.н., –7 балів;
6. Кубицький Олексій 2012 р.н., – 15 балів;
7. Щербяк Микита 2013 р.н., – 7 балів;
8. Долгіх Ельміра 2013 р.н., – 7 балів;
9. Войнович Діана 2012 р.н., – 6 балів;
- 10.Оксіна Настя 2012 р.н., – 6 балів;
- 11.Фещенко Артем 2012 р.н., – 6 балів.
- 12.Поздняков Геннадій 2013 р.н., – 7 балів.

Середній бал дорівнює **10,2**.

Отримані результати за даною методикою у дітей із повних родин приведено нижче:

1. Білоус Артем 2013 р.н., – 7 балів;

2. Клочков Ярослав 2013 р.н., – 7 балів;
3. Колосов Олексій 2012 р.н., – 7 балів;
4. Лось Назарій 2013 р.н., – 6 балів;
5. Чепурко Артем 2013 р.н., – 5 балів;
6. Яра Крістіна 2013 р.н., – 1 бал;
7. Єжаченко Станіслава 2013 р.н., – 5 балів;
8. Левченко Катерина 2012 р.н., – 4 бали;
9. Афоніна Таїсія 2012 р.н., – 3 бали;
10. Баранова Ксенія 2012 р.н., – 3 бали;
11. Дмитренко Софія 2012 р.н., – 1 бал.

Середній бал дорівнює **4,5**.

За результатами дослідження за симптомокомплексами (таблиця 2.1) ми впевнились у тому, що показники у дітей із неповних родин вище від показників дітей із повних родин, що в свою чергу проявляється у високому рівні прояву тривожності у дітей із неповних родин.

Таблиця 2.1

Симптомокомплекси:

Показники	Симптоми		Будинок	Дерево	Людина
-----------	----------	--	---------	--------	--------

Незахищеність	Малюнок у самому центрі листа	6	1	2	3
	Малюнок у верхньому куті листа	4	1		
	Будинок, дерево – з самого краю.	6	1	2	3
	Малюнок внизу листа.	1	1		
	Багато другорядних деталей	3	1	2	
	Дерево на горі	1	1		
	Дуже підкреслені корені	6	1	2	3
	Непропорційно довгі руки	1	1		
	Непропорційно довгі ноги	6	1	2	3
	Інші можливі признаки	1	1		

Продовження таблиці 2.1

Тривожність	Хмари	6	1	2	3
	Виділення окремих деталей	1	1		
	Обмеження простору	1	1		
	Штриховка	6	1	2	3
	Лінія із сильним на жаттям	6	1	2	3
	Багато виправлень	1	1		
	Мертве дерево, хвора людина	2	2		
	Підкреслена основна лінія	1	1		
	Товста лінія фундаменту будинку	2	2		
	Інтенсивно затушене волосся	1	1		
	Інші можливі признаки	6	1	2	3
Почуття повноцінності	Малюнок дуже маленький	6	1	2	3
	Відсутність руки чи ноги	2	2		
	Руки за спиною	1	1		
	Непропорційно короткі руки	1	1		
	Непропорційно вузькі плечі	1	1		
	Непропорційно велика система гілок	1	1		
	Непропорційно великі листя	1	1		
	Дерево, яке померло гнилі	1	1		
	Інші можливі признаками	1	1		
Ворожість	Відсутність вікон	2	2		
	Двері - замкова щілина	1	1		
	Дуже велике дерево	1	1		
	Дерево з краю листа	1	1		
	Зворотній профіль дерева, людини	1	1		
	Гілки двох вимірів як пальці	1	1		
	Очі – пусті глазниці	2	2		
	Довгі, гострі пальці	2	2		
	Оскал, видно зуби	1	1		
	Агресивна поза людини	2	2		
	Інші можливі признаками	1	1		

Продовження таблиці 2.1

Конфліктність, фрустрація	Обмеження простору	6	1	2	3
	Перспектива знизу (погляд хробака)	1	1		
	Перемелювання об'єкта	2	2		
	Відмова малювати будь-який об'єкт	7	2	2	3
	Дерево як два дерева	2	2		
	Явна невідповідність якості одного з малюнків	1	1		
	суперечливість малюнка та висловлювання	1	1		
	Підкреслена талія	1	1		
	Відсутність труби на духу	1	1		
	Інші можливі признаками	1	1		
Труднощі спілкування	Відсутні двері	2	2		
	Дуже маленькі двері	1	1		
	Відсутність вікон	2	2		
	Вікна – отвори без рам	1	1		
	Зайве закриті вікна	1	1		
	Виділене обличчя	1	1		
	Обличчя, що намальоване останнім	1	1		
	Відсутність основних предметів обличчя	2	2		
	Людина, що намальована схематично із паличок	2	2		
	Будинок та людина в профіль	1	1		
	Двері без ручки	1	1		
	Руки в оборонному положенні				
	Висловлювання про намальовану людину, як про самотню, без друзів	1	1		
	Інші можливі признаки	1	1		

Продовження таблиці 2.1

Депресивність	Розміщення малюнку у самому низу аркуша	1	1		
	Вид будинку або дерева зверху	1	1		
	Лінія основи, що йде донизу	1	1		
	Лінія, що слабшає в процесі малювання	2	2		
	Сильна втома, після малювання	2	2		
	Дуже маленькі рисунки	2	2		
	Інші можливі признаки	1	1		
	Недовіра до себе	Дуже слабка лінія малюнку	2	2	
Будинок з краю листа		1	1		
Слабка лінія стовпа		1	1		
Одномірне дерево		1	1		
Дуже маленькі двері		1	1		
Само виправдовуючи висловлювання під час малювання, затуляння малюнку рукою		1	1		
Інші можливі признаки		1	1		

Під час застосування вказаного методу дослідження ми особливу увагу приділяли діагностуванню таких симптомів як: незахищеність, тривожність, недовіра до себе, почуття повноцінності, ворожість, конфліктність та фрустрація, складності спілкування, депресивність.

За результатами застосування кожного діагностичного критерію оцінювання, були отримані наступні статистичні результати:

У дітей дошкільного віку із неповних родин:

1. Незахищеність – 8,8 балів;
2. Тривожність – 15 балів;
3. Недовіра до себе – 0,9 бала;
4. Почуття повноцінності – 0,5 бала;
5. Ворожість – 4,3 бали;
6. Конфліктність та фрустрація – 1,8 бала;
7. Складнощі у спілкуванні – 2,9 бала;

8. Депресивність – 0 балів.

У дітей дошкільного віку із повних родин:

1. Незахищеність – 5,4 бала;
2. Тривожність – 5 балів;
3. Недовіра до себе – 0,5 бала;
4. Почуття повноцінності – 0,9 бала;
5. Ворожість – 2,7 бали;
6. Конфліктність та фрустрація – 1,7 бали;
7. Складнощі спілкування – 1,6 бали;
8. Депресивність – 0 балів.

Результати за середніми балами наведені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

**Середнє значення в балах, отриманих за методикою
«Будинок. Дерево. Людина».**

Симптомокомплекси	1	2	3	4	5	6	7	8
Діти в повних сім'ях	5,4	5,0	0,5	0,9	2,7	1,7	1,6	0
Діти у неповних сім'ях	8,8	15,0	0,9	0,5	4,3	1,8	2,9	0
Різниця	3,4	10,0	0,4	-0,4	1,6	0,1	1,3	0

При інтерпретації тесту необхідно виходити з позиції цілісності всіх малюнків. Наявність тільки однієї ознаки, не свідчить про наявність певної психологічної особливості.

Для більш детального розгляду отриманих результатів ми беремо той симптомокомплекс, який має найбільш високу різницю, що в нашому випадку є тривожність.

Якісний і кількісний аналіз малюнків дітей із неповних сімей, показав наступні результати. У дітей спостерігається підвищена тривожність, незахищеність, ворожість і конфліктність. Ознаки тривоги в зображенні будинку відображають проблеми в сімейній сфері. Малюнки свідчать про

наявність в особистісній структурі випробовуваних ворожих імпульсів, психічних травм, безпорадності, неповноцінності, відчуття напруженості і дратівливості, потреби у фізичному вдосконаленні, прагненні до самозахисту.

Слід зазначити також про наявність в особистісній структурі дітей з неповних сімей гострого відчуття залежності від навколишньої реальності, ігноруванні традиційних речей, втечі від дійсності, фіксації на минулому, сильному бажанні уникнути неприємної ситуації, а також фіксації на фантазіях. Відчувається брак психологічної теплоти вдома. Діти іноді відчують потребу в захисній агресії. Переживають почуття власної малоцінності і незначності, потребують додаткової уваги та турботи.

За результатами проведеного тестування ми достовірно встановили той факт, що діти із неповних сімей на відміну від дітей із повних сімей, мають високій рівень емоціональної тривожності, який викликаний на ґрунті відчуття не захищеності та недостатньої батьківської турботи.

На другому етапі ми вивчали результати анкетування для батьків для визначення критеріїв агресивності дитини (Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.).

За результатами застосування даної методики та узагальнення результатів тестування у вигляді відсоткового співвідношення кількості позитивних відповідей до загальної кількості питань, були отриманні наступні результати:

Для дітей дошкільного віку із неповних родин:

1. Грачов Микола, 2013 р.н., – 42%;
2. Бовкун Ангеліна, 2013 р.н., – 50%;
3. Малахова Майя, 2012 р.н., – 64%;
4. Сметанкіна Таїсія, 2012 р.н. – 57%;
5. Портной Єгор, 2013 р.н., – 71%;
6. Кубицький Олексій, 2012 р.н., – 64%;

7. Щербяк Микита, 2013 р.н., – 78%;
8. Долгіх Ельміра, 2013 р.н., – 64%;
9. Войнович Діана, 2012 р.н., – 57%;
10. Оксіна Настя, 2012 р.н., – 42%;
11. Фещенко Артем, 2012 р.н., – 28%;
12. Поздняков Геннадій, 2013 р.н., – 28%;

Середній відсоток рівня агресивності дорівнює 54%.

Для дітей дошкільного віку із повних родин:

1. Білоус Артем, 2013 р.н., – 14%;
2. Клочков Ярослав, 2013 р.н., – 21%;
3. Колосов Олексій, 2012 р.н., – 28%;
4. Лось Назарій, 2013 р.н., – 35%;
5. Чепурко Артем, 2013 р.н., – 28%;
6. Яра Крістіна, 2013 р.н., – 14%;
7. Єжаченко Станіслава, 2013 р.н., – 42%;
8. Левченко Катерина, 2012 р.н., – 50%;
9. Афоніна Таїсія, 2012 р.н., – 28%;
10. Баранова Ксенія, 2012 р.н., – 14%;
11. Дмитренко Софія, 2012 р.н., – 21%;

Середній відсоток рівня агресивності дорівнює 27%.

У даній методиці було розглянуто специфіку емоцій і почуттів у дітей дошкільного віку в повних та неповних сім'ях. Результати дослідження за даною методикою свідчать про те, що рівень агресивності дітей у неповних сім'ях набагато вище, ніж у дітей із повних родин.

В результаті експериментального дослідження прояву агресивних емоцій і почуттів було показано особливості впливу емоційної сфери дітей на їх спілкування з однолітками і дорослими.

Свої переживання, враження, що виникли під впливом навколишнього середовища, дитина висловлює своєю поведінкою. Тому дуже важливо,

знаючи особливості його особистісної сфери, вміло впливати на них, закладаючи тим самим основу для розвитку особистості.

Порівняльне дослідження особистісної сфери дітей з неповних сімей, показало, що негативні емоції, як одна з поширених форм поведінки, формуються в результаті дії соціальних психологічних чинників, які призводять до зростання агресивності, тривожності та інших негативних емоцій. Негативні емоції впливають на всі сторони життя дитини, в тому числі і на спілкування дитини з однолітками.

На третьому етапі дослідження дітям із обох груп пропонувалось поставити себе на одну із сходинок намальованої драбини (методика «Драбинка В.Г. Щур»). За результатами даної експериментальної дії було встановлено, що діти розташували себе у наступному порядку:

Для дітей дошкільного віку із неповних родин:

1. Грачов Микола, 2013 р.н., – 7;
2. Бовкун Ангеліна, 2013 р.н., – 5;
3. Малахова Майя, 2012 р.н., – 6;
4. Сметанкіна Таїсія, 2012 р.н. – 6;
5. Портной Єгор, 2013 р.н., – 5;
6. Кубицький Олексій, 2012 р.н., – 6;
7. Щербяк Микита, 2013 р.н., – 5;
8. Долгіх Ельміра, 2013 р.н., – 7;
9. Войнович Діана, 2012 р.н., – 6;
10. Оксіна Настя, 2012 р.н., – 7;
11. Фещенко Артем, 2012 р.н., – 5;
12. Поздняков Геннадій, 2013 р.н., – 6;

Для дітей дошкільного віку із повних родин:

1. Білоус Артем, 2013 р.н., – 1;
2. Клочков Ярослав, 2013 р.н., – 1;
3. Колосов Олексій, 2012 р.н., – 2;

4. Лось Назарій, 2013 р.н., – 2;
5. Чепурко Артем, 2013 р.н., – 3;
6. Яра Крістіна, 2013 р.н., – 1;
7. Єжаченко Станіслава, 2013 р.н., – 3;
8. Левченко Катерина, 2012 р.н., – 4;
9. Афоніна Таїсія, 2012 р.н., – 4;
10. Баранова Ксенія, 2012 р.н., – 4;
11. Дмитренко Софія, 2012 р.н., – 1;

На підставі вище викладеного розташування можна дійти до висновку, що серед дванадцяти дітей із неповних родин:

- троє поставили себе на сьому сходинку (різко занижена самооцінка) – це означає, що дитина знаходиться в ситуації дезадаптації особистісного та емоційного неблагополуччя викликаного комплексом негативних факторів, які постійно впливають на дитину;
- п'ятеро на шосту сходинку та четверо на п'яту сходинку (низька самооцінка) – це означає, що на момент опитування у дитини щось трапилось у житті, що призвело до зниження її власної самооцінки, що одночасно є небезпечним фактором оскільки низька самооцінка може залишитися у дитини на все життя.

Серед одинадцяти дітей із повних родин були отриманні наступні результати їх розташування:

- четверо поставили себе на першу сходинку (завищена самооцінка) – це значить, що у дітей на момент опитування слабо розвинена рефлексія (здатність аналізувати свою діяльність і співвідносити думки, переживання і дії з думками і оцінками оточуючих);
- двоє на другу та двоє на третю сходинки (адекватна самооцінка) – це значить, що у дитини сформовано позитивне ставлення до себе, він вміє оцінювати себе і свою діяльність.

- трос на четверту сходинку (занижена самооцінка) – це означає, що дитина має кілька занижену самооцінку. Як правило, це пов'язано з певною психологічною проблемою дитини.

На підставі вищевикладеного можна дійти до висновку, що у дітей із неповних родин на початковій стадії формування особистості та в більшості випадків спостерігається занижена самооцінка та розвивається невпевненість у собі, на відміну від їх однолітків із повних родин, у яких навпаки інколи самооцінка досить завищена, що викликано безпосереднім «розбещенським» впливом батьків на саму дитину.

Одним із завдань нашого дослідження було виявлення психологічних відмінностей дітей із неповних родин від їх одноліток із повних сімей на рівні досліджуваної ознаки. Для цього ми мали дві вибірки, в яких було 12 осіб в першій вибірці та 11 осіб в другій.

Для математичного аналізу отриманих результатів нами був обраний Q-критерій Розенбаума для першої та другої методик.

Критерій використовується для оцінки відмінностей між двома вибірками за рівнем якої-небудь ознаки, кількісно вимірюного. У кожній з вибірок мається не менше 11 випробовуваних.

За допомогою Q-критерію Розенбаума ми досліджували відмінності рівнів тривожності в двох наших групах. Відмінності в балах по цій шкалі у двох груп відповідали значенню 5,7. В результаті математичної обробки відмінності за даною шкалою потрапили в область значущості, де $Q = 11$ (чим вище значення Q, тим достовірність відмінностей вище), при $p > 0,01$. Таким чином, наш вибір поділу випробовуваних на групу дітей з неповних і повних сімей стає математично обґрунтованим, оскільки отриманні значення розрахунків свідчать про те, що гіпотеза відхиляється на рівні значимості $p > 0,01$, тобто відмінності достовірні.

Аналіз результатів дослідження тривожності за допомогою методики анкетування для батьків для визначення критеріїв агресивності дитини

(Лаврентьева Г.П., Титаренко Т.М.) показав, що рівень тривожності у дітей дошкільного віку з неповних сімей дорівнює 54%, а у дітей дошкільного віку з повних сімей дорівнює 27%. За допомогою математичного аналізу і Q-критерію Розенбаума ми досліджували відмінності у наших груп, вони потрапили в зону значущості, $Q = 12$, при $p > 0,01$, тобто відмінності достовірні.

Таким чином, наш вибір поділу випробовуваних на групу дітей з неповних сімей і з повних сімей за допомогою проективного тесту «Будинок. Дерево. Людина» стає математично обґрунтованим та приймається достовірним.

2.3. Особливості психологічного супроводу дітей з неповних сімей

Проаналізувавши результати нашого дослідження, ми зробили висновок, що діти дошкільного віку з неповних сімей мають певні особливості психічного розвитку. Так, відсутність одного з батьків зумовлює зростання рівня тривожності та агресивності дитини з неповної родини найбільш агресивні, ніж діти з повних сімей. Вони мають такі особливості як:

- раптові напади агресії, що породжують напади на інших дітей;
- вживання грубих висловлювань по відношенню до інших;
- замкнутість та небалакучість;

Такий розвиток дитини призводить до того, що дитина стає «грозою» всього дитячого колективу, джерелом прикрощів вихователів і батьків. Агресивна дитина часто відчуває себе знедоленою, нікому непотрібною. Жорстокість і байдужість батьків призводять до порушення міжособистісних відносин і вселяє в душу дитини впевненість, що його не люблять. «Як стати тим хто буде постійно потрібним та тим кого будуть усі любити?!» - питання яке постійно тривожить дітей дошкільного віку. Ось він і шукає способи

залучення уваги дорослих і однолітків, шляхом прояви «захисної реакції організму» у вигляді – агресії.

Діти відчують себе безпорадними, побоюються грати в нові ігри, приступати до нових видів діяльності. У них високі вимоги до себе, вони дуже самокритичні. Рівень самооцінки низький, такі діти і справді думають, що гірше за інших у всьому, що вони самі некрасиві, нерозумні, незграбні. Вони шукають заохочення, схвалення дорослих у всіх справах.

Таким чином, в результаті нашого дослідження і аналізу отриманих результатів ми підтверджуємо нашу гіпотезу: що діти з неповних сімей відрізняються від дітей з повних сімей у наступних індивідуально-психологічних особливостях: діти виявляють підвищену тривожність, агресивність, ворожі реакції, у них частіше за все неадекватна самооцінка.

Враховуючи все вище викладене, а також беручи до уваги результати експерименту, ми можемо порадити батькам, а також психологам, що працюють з дітьми із неповних родин, наступні шляхи вирішення конфліктних ситуацій пов'язаних із розвитком дитини:

1. Дитині слід пояснити, що сталося. І зробити це потрібно в доступній для його розуміння формі. При цьому обов'язково дотримати як мінімум три правила:

- нікого не звинувачувати;
- запевнити, що член сім'ї який залишив дитину, все одно любить його;
- показати та розповісти, що так буває з дуже багатьма людьми і тому нехай краще буде так як є.

2. Вжити заходів з метою щоб не змінювати місце проживання, оскільки дитина тепер сильніше, ніж будь-коли, потребує збереження старих дружніх зв'язків, які і так досить складно були побудовані.

3. Вразі якщо все ж таки довелось змінити постійне місце мешкання, то необхідно одночасно вжити дієвих заходів для недопущення «висмикування» дитини з його дитячого садка або іншого закладу, який він відвідує тривалий час: адже він і так відчуває себе вже покинутим одним з батьків, а якщо до цього ще й додати відрив від друзів та просто знайомих (знайомих облич) може тільки посилити це відчуття та привести до сильної психологічної травми дитини, що в свою чергу призведе до сильного заниження самовпевненості та подальших психічних розладів.

4. Допомогати дитині дорослішати і ставати самостійною, а не зосереджувати її штучно на собі, бо в іншому випадку у дитини складеться надмірна і нездорова залежність від дорослого який залишився із ним, повна не готовність до самостійного життя та будівництва стосунків із протилежною статтю у майбутньому.

5. Якщо дитина вже не маленька, потрібно створити їй можливість зустрічатися з однолітками і з якимись іншими особами тієї ж статі, що і член родини який її залишив: це можуть бути родичі, друзі сім'ї, хороші знайомі. Ці дії потрібні для формування у дитини відчуття повноцінності у розрізненні осіб за статевою приналежністю, оскільки один з батьків, що залишився не може самостійно компенсувати дитині недостатність іншого з батьків. Вразі не проведення даних дій, у дитини може сформуватись комплекс (матріархат або патріархат) по відношенню до протилежної статі, в частині того, що дитина буде поводитись зі своїм партнером в подальшому як егоїст та вважати, що так і повинно бути.

6. По можливості слід забезпечити дитині спостереження психолога.

7. І все ж найголовніше, що може зробити самотній батько/матір, - це по можливості знайти (створити) власну сім'ю, замінити відсутнього члена родини, з метою того щоб дитина зростала в повноцінній родині та була оповита турботою та любов'ю.

Також батькам неповної сім'ї належить дотримуватися наступних рекомендацій по вихованню:

- не займатися вихованням в поганому настрої;
- зрозуміти, чого ви хочете від дитини і пояснити це їй;
- надати дитині самостійності, виховувати, але не контролювати кожен її крок та не підмінити виховання опікою;
- не підказувати готове рішення – а націлювати на шляхи до вирішення і час від часу розбирати з дитиною правильні і помилкові кроки до мети;
- неодмінно хвалити дитину за успіх але в межах розумного;
- навчити дитину самому оцінювати свої досягнення і пишатися нею;
- якщо дитина скоїла проступок, потрібно оцінити проступок відразу і зробити паузу, щоб дитина змогла усвідомити почуте;
- оцінивши проступок дитини, слід підтримати дитину як особистість: доторкнутися до нього, щоб він відчув, що близька людина співчуває і сподівається на нього, що батько впевнений, що все у дитини буде в порядку;
- з дитиною потрібно бути добрим і послідовним, в міру вимогливим;
- у разі виникнення труднощів у вихованні, а краще - для їх профілактики - слід звернутися за допомогою до психолога.

Відсутність одного з батьків спричиняє певну депривацію значущої для дитини соціальної інформації. Відтак, розроблена психологами програма психологічного супроводу неповних сімей має бути спрямована на розвиток

батьківської відповідальності за виховання дітей та гармонізацію взаємин у таких сім'ях.

Психологами повинна здійснюватися робота з дітьми за різними напрямками в залежності від типу сімей.

З дітьми з розлучених сімей:

- допомога в адаптації до нового статусу та відчуття себе повноправним членом суспільства;
- допомога в пошуку конструктивних шляхів виходу з кризових ситуацій;
- налагодження зв'язків з розлученими батьками.

З дітьми з напівсирітських сімей:

- допомога в пошуку конструктивних шляхів виходу з кризової ситуації;
- навчання дитини жити без померлої близької людини.

З дітьми з позашлюбних та прийомних сімей:

- корекція батьківсько-дитячих відносин.

Методика формування соціальної компетентності має передбачати проведення тренінгів, орієнтованих як на особистість дитини, так і на її сім'ю: “Хто я такий”, “Як бути особистістю”, “Як бути з емоціями”, “Як бути з іншими”, “Як бути впевненим у собі”, “Як бути з суспільством”, “Соціальні ролі, які ми граємо у житті”, “Соціальні ролі в мікросоціумі”, “Як бути з сім'єю”, “Життя за власним вибором”.

ВИСНОВКИ

Метою написання вказаної магістерської роботи було визначення специфіки та проблематики функціонально неповних сімей, проведення дослідження психологічних особливостей дитини, яка проживає у неповній родині та розробка рекомендацій щодо психологічного супроводу дітей з неповних сімей.

Проте, сучасні літературні джерела пропонують нам доволі обмежену кількість методичних та практичних розробок і матеріалів, які б допомагали ефективно діагностувати та своєчасно виявляти психологічні відхилення у дітей із неповних родин з метою проведення корекційної роботи.

Під час детального розгляду вказаної проблематики нами вивчалось припущення, що діти з неповних сімей відрізняються від дітей з повних сімей у наступних індивідуально-психологічних особливостях: діти виявляють

підвищену тривожність, агресивність, ворожі реакції, у них частіше за все неадекватна самооцінка.

Під час проведення експериментального дослідження, яке полягало у спостереженні та психодіагностиці дітей із неповних родин, з метою дослідження їх психологічних особливостей (вивчення самооцінки дітей, визначення рівня тривожності та агресивності дитини), було встановлено, що діти дошкільного віку з неповних сімей більш агресивні та тривожні, ніж діти з повних сімей. Вони мають цілу низку психологічних особливостей розвитку викликаних у результаті втрати одного з батьків, та неможливістю іншим з батьків компенсувати недостатнього члена родини, що, в подальшому, сприяє проявам жорстокості та байдужості з боку батьків, які призводять до порушення міжособистісних відносин і впливає на зниження психологічного благополуччя та самооцінки дитини. У зв'язку із цим, діти шукають способи залучення уваги дорослих і однолітків, шляхом прояву «захисної реакції організму» у вигляді – агресії, але в той же час відчують себе безпорадними, побоюються грати в нові ігри, приступати до нових видів діяльності. З часом у них формуються високі критерії та вимоги до себе, що призводить до підвищеної самокритичності. В той же час у них спостерігається низький рівень самооцінки, такі діти і справді думають, що гірше за інших у всьому, що вони самі некрасиві, нерозумні, незграбні. Вони шукають заохочення, схвалення дорослих у всіх справах.

Таким чином, в результаті нашого дослідження і аналізу отриманих результатів ми підтвердили гіпотезу, яка полягала в тому, що відсутність одного з батьків негативно впливає на психічний розвиток дитини: зумовлює зростання рівня тривожності та агресивності, а також зниження самооцінка дитини з неповної родини.

Отримавши експериментальним шляхом вказані результати досліджень та обґрунтовуючись теоретико-методологічними положеннями, нами було сформовано практичні поради для батьків щодо виховання дітей у неповних

родинах, а також поради для психологічного супроводу дітей під час навчально-виховного процесу у закладах дошкільної освіти.

Вкрай важливо, щоб батьки та педагоги своєчасно звертали особливу увагу на специфіку розвитку особистості дитини дошкільного віку, а також приділяли увагу індивідуальним особливостям дітей, особливо тих, які за своїм психологічно-емоційним станом підвищено уразливі до соціальної дезадаптації (в першу чергу, це прояви таких рис, як повільність, імпульсивність, замкнутість, агресивність та підвищена тривожність), з метою подальшого формування у свідомості дитини усвідомлення того, що вона є повноцінним членом суспільства.

Одночасно для нормального розвитку дитини як повноцінної комірочки суспільства, необхідно створити їй можливість зустрічатися з однолітками та з іншими особами тієї ж статі, що і член родини який її залишив. Ці дії потрібні для формування у дитини відчуття повноцінності у розрізненні осіб за статевою приналежністю, оскільки один з батьків, що залишився не може самостійно компенсувати дитині недостатність іншого з батьків, що в свою чергу може привести до ускладнення та неправильного формування взаємовідносин з представниками протилежної статі, що в подальшому може призвести до побудови невдалого шлюбу або розлучення у майбутньому.

Тому дуже важливо, спираючись на наявні «зберезувальні функції» та можливості дитини з неповної сім'ї, і знаючи специфіку, особливості, своєрідність її емоційної сфери, вміло проводити корекційну роботу з усунення або часткового усунення негативних емоцій дітей з неповної родини.

Це буде відігравати важливу роль у розвитку особистості дитини, оскільки формування особистості дуже складний і тривалий процес, що потребує цілеспрямованого виховного впливу.

Матеріали роботи можуть бути використані як практичний інструментарій у подальших дослідженнях з даної проблематики та для роботи практичних психологів у закладах дошкільної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Allref [Електронний ресурс] / Мотиви вступу до шлюбу // Режим доступу:

http://allref.com.ua/uk/skachaty/Motivi_vstupu_do_shlyubu

2. Адзиев Х.Г. Семья как институт гражданского общества / Х.Г. Адзиев // Социально-гуманитарные знания. - 2006. - № 6. - С. 90.134.

3. Алексеенко Т.Ф. Формирование педагогической культуры современной молодой семьи: Дис. ...канд. пед. наук. – К.: АПН Украины, 1994. – 151с.

4. Андреева А.Д. Как помочь ребенку пережить горе: психол. консультация /
- А.Д. Андреева // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 87–96.
5. Антонов А.И. Микро социология семьи.- М., 1998.- 204 с.
6. Антонов А.И. Современные демографические тенденции и прогнозы, проблемы семейно-демографической политики в социальном государстве / А.И.Антонов // Вести. Моек, ун-та Сер.18 Социология и политология. - 2010. - № 4. - С. 134-150.
7. Арнаутова Е.П. Педагогическая коррекция детско-родительских отношений в условиях повторного брака матери: Автореф. дис. канд. пед. наук. — М., 1995.
8. Беляева Я.В. Состояние и динамика отношения молодежи к не зарегистрированному браку/ Я.В. Беляева. - Спб.: Питер, 2008. - 265 с.
9. Бессонова, Т. П. Особенности развития ребенка в неблагополучной семье / Т. П. Бессонова // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 1. – С.39–42.
10. Брайн Ш. Тесты для детей. — Тюмень, 1996.
11. Бугайова Н.М. Особливості виховання та соціалізації дитини в неповних сім'ях / Н.М. Бугайова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. - 2013. - № 2. - С. 76-83.
12. Булгаков А. Проблема разрешима: О воспитании детей в «неполных семьях» // Семья и школа. – 1987. - №4. – С. 34-37.
13. Бурбо Л. Отношения родитель — ребенок. — Киев, 2002.
14. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. - М.: Просвещение, 1988.- 154с.

15.Валлерштейн Дж. В., Келли Дж. Последствия развода родителей: переживания ребенка в период поздней латентности. // под ред. Покровского Н.Е. Лабиринты одиночества -. М., 1989.- 315 с.

16.Василенко І.В. Соціальне виховання при взаємодії школи та сім'ї // Проблеми сімейного та статевого виховання молоді: Науково-методичний збірник. – К.: ІСДО, 1995. – С. 37-42.

17. Венгер А.Л. Психологические рисуночные тесты. — М., 2002.

18. Вікова та педагогічна психологія: [Навчальний посібник] / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Каравела, 2007. – 344 с.

19.Воднева А.К. Неполная семья и отклоняющееся поведение школьников // Психолого-педагогические проблемы семейного воспитания. – Могилев, 1985. – С. 336-339.

20.Грижак М.В. Діагностика батьківсько-дитячих відносин як умова надання

просвітницької консультативної допомоги неповній сім'ї / М.В. Грижак //

Педагогічний дискурс. - 2012. - Вип. 13. - С. 58-64.

21.Дементьева И.Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье // Социологические исследования.- 2001,- №11, ст 14-18

22.Державна служба статистики України [Електронний ресурс] Режим доступу: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**

23. Докторович М.О. Критеріальні підходи до визначення виховного потенціалу неповної родини / М.О. Докторович // Наукові праць - 2012. - ип.

53.-С. 117-122.

24. Докукіна О.М. Виховна діяльність батьків // Початкова школа. – 1995. - №1. – С. 53-56.

25. Дружинин В.Н. Психология семьи. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000.

26. Зайцева З.Г. Неблагополучна сім'я та її вплив на формування особистості дитини // Соціальна підтримка молоді сім'ї. Збірник інформаційних, теоретичних та методичних матеріалів для працівників соціальних служб для молоді. – Вип.1.– К.: Український державний центр соціальних служб для молоді, 1994. – 77с.

27. Захаров А.И. Происхождение детских неврозов и психотерапия». - М., 2000. 265с.

28. Заякина О.А. Жизнедеятельность монородительской семьи как социологическая проблема: Дис. канд. социолог, наук: 22.00.03. / О.А. Заякина - Екатеринбург, 2003. - 164 с.

29. Зберегти сім'ю. Соціальна робота із сім'ями, які опинились у складних

життєвих обставинах [Текст] / [Мороз О.М., Постолюк Е.І., Семигіна Т.В.,

Шипіленко О.С.]. - К.: ЕКМО, 2008. - 160 с.

30. Зубкова Т.С. Неполные семьи. Организация и содержание работы по социальной защите женщин, детей и семей: учеб. пособ. для студ./Т. С. Зубкова. –М., 2003. – С. 75–80.

31. Иванова Н. Гражданский брак не сдает позиций! / Н. Иванова. - Семья. -

Май (№20), 2011. - С.9.

32. Калюжная Е.Н. Семья как среда формирования нравственности ребенка / Е.Н.Калюжная, О.О.Горбачева// Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя: Матеріали ХХХ Міжнародної науково-практичної конференції 19-25 січня 2015 р. – Запоріжжя, 2015. – С.14-15.

33. Калюжна Є.М. Методика та організація наукових досліджень: [Навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти магістра

спеціальності «Психологія»] / Н.О.Губа, М.Г.Ткалич Відповідальний за випуск Є.М.Калюжна Коректор Л.В.Бойко – Запоріжжя, 2015. – 152 с.

34.Каменева Т.Н., Степашов Н.С. Дети в неполных семьях как объект социальной помощи//Материалы научно-практической конференции «Социально-психологическая помощь подросткам и юношам в личностном развитии: теория, технологии, эксперимент», - Курск, 2001.- ст. 215-219

35.Капська А.Й. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей / А- Й. Капська, І. В. Пеша. - К .: Центр учбової літератури, 2012. – 231с.

36.Ключников С. Семейные конфликты. - СПб.: Питер, 2002. - С.54.

37.Ковалев С.В. Психология семейных отношений. – М.: Педагогика, 1987. – 160с.

38.Коломієць О.О. Моно батьківські сім'ї: соціальний захист і самозабезпечення / О.О. Коломієць // Стратегічні пріоритети. - 2009. - №4. - С. 148-156.

39. Кон И.С. Психология юношеского возраста.- М., 1979.- 178 с.

40. Конончук А.І. Неповна батьківська сім'я як об'єкт соціально-педагогічної

роботи / А. І. Конончук // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. - 2014. - №3. - С.

50-56.

41.Королева С. А. Психологические особенности образа себя и образа родителей у детей старшего дошкольного возраста после развода родителей / С. А. Королева // Психологическая наука и образование. - 2003. – № 4. – С. 15 – 19.

42.Кошелева Е.В., Лелеков В.А. Влияние семьи на преступность несовершеннолетних // Социологические исследования, 2006,- №1, ст. 103-113

43. Лукашевич М. П. Соціологія сім'ї: теорія і практика: навч. посібник / М. П. Лукашевич. - К. : ІПК ДСЗХ, 2012. -126 с.

44. Макаренко А. С. Книга для батьків. Пер. з рос. – К.: Рад. школа, 1980. – 327.
45. Максимович О.М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей :
навч.-метод, посіб. / О. М. Максимович, В. Г. Постовий. - К.: ДЦССМ, 2004. -
140 с.
46. Марова З. Ребенка воспитывает одна мать // Воспитание детей в неполной семье. – Москва: Прогресс, 1980. С. 5-68.
47. Матейчик З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье // под ред. Ершова Н.М. Воспитание детей в неполной семье. - М., 1980.- 315 с.
48. Мид М. Культура и мир детства. М., 1988.
49. Немов Р. С. Психология. Учебник для студентов высш. пед. учеб.заведений. В 3 кн. Кн. 1 Общие основы психологии- 2-е изд. — Москва, Просвещение: ВЛАДОС, 1995. — 576с .
50. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Диагностика супружеских затруднений // Психологический журнал. — Т. 3. — 1982. — № 2. — С. 147-151.
51. Пикхарт К.Е. Руководство для одиноких родителей. — М., 1998.
52. Полтавець О.В. Особливості образу сім'ї у дітей з неповних сімей в сучасних умовах / О.В. Полтавець // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. — 2011. — Вип. 38.-С . 160-169 с.
53. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / редактор составитель Д. Я. Райгородский. - Самара.: Изд. дом «БАХРАХ-М», 2007. - 672 с.

54. Практикум по возрастной и педагогической психологии: Для студ.сред. пед. учеб. заведений /Авт.- сост. Е. Е. Данилова; под ред. И. В. Дубровиной. – М.: Академия, 1998. – 160 с.
55. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: учебное пособие для ст-в высш. уч. зав. / Под ред. Е.Г.Силаевой. – М.: Изд-во «Академия», 2002.- 242 с.
56. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста Спб.: Питер, 2000. – 624 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»)
57. Рубинштейн С.Я. Экспериментальные методики патопсихологии. - Москва, 1970.
58. Смирнова Е. О. Структура и динамика родительского отношения// Вопросы психологии.- 2000 - № 3- С.67-71
59. Степанов С.С. Большие проблемы маленького ребенка: советы психолога – родителям. — Москва: Педагогика – Пресс, 1995 г. – 168 с.
60. Стуколова М. Семейные конфликты и их особенности // Вопросы психологии. - 2000. - № 4. - С.24-29.
61. Токарева С. Н. Социальные и психологические аспекты семейного воспитания / С. Н. Токарева. – М. : изд-во Московского ун-та, 1989. – 264 с.
62. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой. Психоаналитическое исследование.- М.,1995.- 216 с.
63. Хоментаскас Г.Т.Использование детского рисунка для исследования внутрисемейных отношений.// Вопросы психологии. – № 1, 1986. – с. 165–171.
64. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи. — М.: Владос, 2003.
65. Целуйко В.М. Неполная семья. — Волгоград, 2000.
66. Шкала явной тревожности СМАС (адаптация А.М.Прихожан) / Диагностика эмоционально-нравственного развития. Ред. и сост. И.Б.Дерманова. — СПб., 2002. — С. 60-64.

67. Ширн Ч., Расселл К. «Рисунок семьи» как метод изучения детско-родительских взаимоотношений. Проективная психология. Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 345–354.

68. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста– СПб.: Ювента, 1999.- 180с.

69. Юрченко І.В., Психологічна характеристика неповної сім'ї // Альманах студентського наукового товариства «Актуальні питання психологічної науки». – Рівне: РДГУ, 2008. – Вип. 1. – С. 119–24.

70. Юрченко І.В. Психологічні особливості внутрішньо-сімейних відносин у неповних сім'ях (на матеріалі аналізу методики «Малюнок сім'ї») // Збірник наукових праць «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми». – К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2008. – Т. X. – Ч. 2. – С. 506–512.

71. Юрченко І.В. Психологічний супровід неповних сімей (утворених в наслідок еміграційних процесів) в умовах роботи школи-садка // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. – Київ, 2007. – Вип. 14 (38). – С. 108–111.

72. Юрченко І.В. Функціонально неповна сім'я: характерні риси та проблеми // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВЦВ ЦІТ, 2008. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 207–216.

Додаток А

**Анкета для батьків «Критерії агресивності у дитини» Г.П Лаврентьєва,
Т.М.Титаренко**

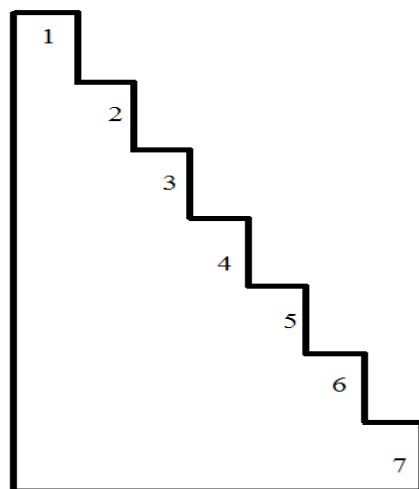
1. Часом здається, що в нього вселився злий дух.
2. Він не може промовчати, коли чимось незадоволений.
3. Коли хтось заподіює йому зло, він обов'язково намагається відплатити тим же.
4. Іноді йому без будь-якої причини хочеться вилаятися.
5. Буває, що він із задоволенням ламає іграшки, щось розбиває, потрошить.
6. Іноді він наполягає на чомусь, коли оточуючі втрачають терпіння.
7. Він не проти подразнити тварин.
8. Переспорити його важко.
9. Дуже сердиться, коли йому здається, що хтось над ним жартує.
10. Іноді в нього спалахує бажання зробити щось погане, шокує оточуючих.
11. У відповідь на звичайні розташування прагне зробити все навпаки.
12. Часто не за віком буркотливий.
13. Сприймає себе як самостійного і рішучу.
14. Любить бути першим, командувати, підпорядковувати себе інших.
15. Невдачі викликають у нього сильне роздратування, бажання знайти винних.
16. Легко свариться, вступає в бійку.
17. Намагається спілкуватись з молодшими і фізично слабшими.
18. У нього нерідкі напади похмурої драгівливості.
19. Не вважається з однолітками, не поступається, не ділиться.
20. Упевнений, що будь-яке завдання виконає краще за всіх.

Додаток Б**Методика «Драбинка». В.Г. Щур**

Методика призначена для виявлення системи уявлень дитини про те, як вона оцінює сама себе, як на його думку, його оцінюють інші люди і як співвідносяться ці уявлення між собою. Мета "Драбинки": вивчення особливостей самооцінки дитин.

Експеримент проводиться індивідуально з кожною дитиною і починається з невимушеного розмови про склад його сім'ї, про близьких родичів, друзів. Потім дитині показується аркуш паперу із зображенням сходів і повідомляється, що якщо всіх дітей розсадити на цих сходах, то на самій верхній сходинці виявляться хороші хлопці, нижче - просто хороші, потім - середні, але теж хороші діти.

«Драбинка» має два варіанти використання: груповий та індивідуальний. Груповий варіант дозволяє оперативно виявити рівень самооцінки. При індивідуальному вивченні самооцінки є можливість виявити причину, яка сформувала (формує) ту чи іншу самооцінку, щоб надалі в разі необхідності почати роботу по корекції труднощів, що виникають у дітей (Малюнок 1.).

Малюнок 1. «Драбинка» для вивчення самооцінки дитини.

Інструкція (груповий варіант).

У кожного учасника - бланк з намальованою драбинкою, ручка або олівець. Дітям пропонується взяти червоний олівець і послухати завдання: - «Ось драбинка. Якщо на ній розташувати всіх хлопців, то тут (показати першу сходинку, не називаючи її номер) стоятимуть найкращі хлопці, тут (показати другу і третю) - хороші, тут (показати четверту) - ні хороші, ні погані хлопці, тут (показати п'яту і шосту сходинки) - погані, а тут (показати сьому сходинку) - найгірші. На яку сходинку ти поставиш себе? Намалюй на ній гурток». Потім повторити інструкцію ще раз.

Інструкція (індивідуальний варіант).

При індивідуальній роботі з дитиною дуже важливо створити атмосферу довіри, відкритості, доброзичливості. У дитини повинен бути бланк з намальованою драбинкою, ручка або олівець. «Ось драбинка. Якщо на ній розташувати всіх хлопців, то тут (показати першу сходинку, не називаючи її номер) стоятимуть найкращі хлопці, тут (показати другу і третю) - хороші, тут (показати четверту) - ні хороші, ні погані хлопці, тут (показати п'яту і шосту сходинки) - погані, а тут (показати сьому сходинку) - найгірші. На яку сходинку ти поставиш себе? Поясни чому". Що стосується труднощів з відповіддю повторіть інструкцію ще раз.

